

# पहिलो परिच्छेद

## शोधपरिचय

### १.१ शोधशीर्षक

यस शोधपत्रको शीर्षक खण्डकाव्यकार बुद्धि घिमिरेका 'किसान' र 'समयचक्र' खण्डकाव्यको तुलानात्मक अध्ययन रहेको छ ।

### १.२ शोधार्थी

दुर्गा घिमिरे महेन्द्ररत्न बहुमुखी क्याम्पस इलाम, स्नातकोत्तर तह दोस्रो बर्ष नेपाली विभाग ।

### १.३ शोध प्रयोजन

प्रस्तुत त्रिभुवन विश्वविद्यालय मानविकी तथा सामाजिकशास्त्र सङ्काय अन्तर्गत महेन्द्ररत्न बहुमुखी क्याम्पस इलामको नेपाली विभाग अन्तर्गत स्नातकोत्तर तह दोस्रो वर्षको नेपाली विषयको दशौं पत्रको प्रयोजनको लागि तयार पारिएको छ ।

### १.४ विषय परिचय

इलाम जिल्लामा रहेर साहित्य सृजना गरेका कवि बुद्धि घिमिरेको जन्म वि.सं. २००६ साल पौष २० गते इलाम जिल्लाको साविक सुम्बेक गा.बि.स. वाड नं. ५ वर्तमानको इलाम नगरपालिका २ नं. वडामा भएको हो । सस्कृत र नेपाली साहित्यको गहिरो अध्ययन गरेका कवि घिमिरेले वि.सं. २०२६ देखि नेपाली साहित्यको सृजनाका क्षेत्रमा महत्वपूर्ण योगदान दिदै आएका थिए । वर्तमानमा घिमिरे परिवार इ.न.पा.६ पिपलबोटेमा बसोबास गर्दै आएका छन् । आफ्नो घरमै अक्षर आरम्भ गरेका घिमिरेले २०१२ सालमा सुम्बेक मिडिल स्कूलबाट औपचारिक शिक्षाको आरम्भ गरेका थिए । एकै चोटि कक्षा २ मा भर्ना भएका घिमिरेले उक्त विद्यालयमा २ वर्ष अध्ययन गरी टिकाराम भण्डारीसँग अनौपचारिक पढाइ सुरु गर्ने क्रममा हितोपदेश, मित्रलाभ, रघुवंश आदि कृतिको अध्ययन गरेका थिए । नेपालको तत्कालीन अवस्थामा आफूले सोचे अनुसारको शिक्षा प्राप्त गर्न नसके पछि उनी शिक्षा आर्जनको लागि विदेशिनु परेको अवस्था शोधबुजको क्रममा बुझिन्छ । गुरु माधव भण्डारीको विद्वत् व्यक्तित्व देखेर उनलाई पनि त्यस्तै बन्ने इच्छा भएको कारण उनी वि.सं. २०१९ सालको आषाढ महिनामा घरमा कसैलाई थाहा नदिइकन

साथिहरुका साथ वृन्दावन तिर प्रस्थान गरे । त्यहा गएर उनी रंगलक्ष्मी संस्कृत विद्यालयमा संस्कृतको अध्ययन गर्न थाले । त्यही वर्षको अशोजसम्म अध्ययन गरी उनी घर फर्के त्यसै वर्षको माघ महिनामा भापाको घैलाडुवा स्थित संस्कृत विद्यालय पढ्न थाले तर गुरूकुलको शिक्षाबाट उनलाई सन्तुष्टि नमिले पछि परीक्षा प्रणालीको पढाइको खोजीमा लाग्ने क्रममा खर्साङ्मा वि.सं. २०२० देखि दुई वर्षसम्म अध्ययन गरी 'प्रथमा' र 'मध्यमा' उत्तीर्ण गर्न सफल भए । यसरी नै अध्ययनकै क्रममा वि.सं. २०२२ सालमा वनारशवाट संस्कृत साहित्य विषयमा 'पूर्वमध्यमा' प्रथम श्रेणीमा उत्तीर्ण गरे । यसै विद्यालयबाट उनले शास्त्री तहको अध्ययन गरी २०२६ सालमा शास्त्री तह पनि कुसलतापूर्वक सम्पन्न गरेका थिए । वि.सं. २०२९ सालमा आचार्य तह पनि प्रथम श्रेणीमा सम्पन्न गर्न सफल भए । यसै गरी संस्कृत विद्यालय सम्पूर्णानन्दमा अध्ययनलाई निरन्तरता दिदै घिमिरेले वि.सं. २०३१ सालमा त्रि.वि.वि.बाट द्वितीय श्रेणीमा नेपाली विषयमा स्नातकोत्तर तह पनि उत्तीर्ण गरे । विद्यावारिधिको प्रयास भए पनि पूरा भएन र औपचारिक शिक्षा यसैमा पूरा गरेता पनि स्वअध्ययनलाई जारी राख्दै साहित्य र समाज सेवामा जीवनभर निरन्तर रहिरहे ।

औपचारिक अध्ययन पूरा गरे सँगै स्वअध्ययनका साथमा चिदानन्द संस्कृत महाविद्यालय वाराणसीमा सहायक साहित्याध्यापक भएर अध्यापन गर्दै जागिरे जीवनको सुरुवात गरे । त्यहाँ २ वर्ष काम गरेपछि अर्को विद्यालय हरिहर संस्कृत विद्यालय मंगलागौरी वाराणसीमा पनि २ वर्षसम्म उनले अध्यापन गरे । यसरी वरणासीमा ४ वर्ष अध्यापन गरे पछि उनी वि.सं. २०३५ सालमा नेपाल आएर म.र.ब. क्याम्पस इलाममा नेपाली विषयको सहायक प्राध्यापकको रूपमा नियुक्ति भई अध्यापन गर्दै गर्दा वि.सं. २०४८/०४९ मा १५ महिना सम्म मेची क्याम्पस भद्रपुरमा प्राध्यापन गरेका थिए ।

'मुटु जल्ल लागेको छ' शिर्षकको गद्य कविता वाराणसीको मुखपत्रको रूपमा प्रकाशन हुने 'सामूहिक मुखपत्र' (२०२६) मा प्रकाशित भए सँगै घिमिरेको कवि व्यक्तित्व औपचारिक रूपमा सुरुवात गरेका हुन् । उनको आफूले प्रकाशित गरेको पहिलो प्रकाशित कृति 'म बाँचेको छु' कविता सङ्ग्रह (२०५४) हो । यस कविता सङ्ग्रहबाट कविले पाठकको धेरै माया पाएर उनी खण्डकाव्य तिर दौडिए । यसै शिलशिलामा वि.सं. २०६१ म 'किसान' खण्डकाव्य प्रकाशित गरेका थिए । यस खण्डकाव्यमा 'किसान' र 'मान्छे' दुई खण्डकाव्य समावेश छन् । तेस्रो खण्डकाव्यको रूपमा उनले 'समयचक्र' (२०६२) प्रकाशन गरे । काव्यका साथै घिमिरेले समालोचनामा पनि आफ्नो अध्ययन कालदेखि नै कलम चलाएको

कुरा हामी सबै जानकार छौं । उनले भारत तथा नेपालबाट प्रकाशित हुने विभिन्न पत्रिकामा समालोचना प्रकाशित गरेका थिए । उनको पहिलो प्रकाशित समालोचना 'देवाशुर संग्राम परिचयात्मक चिन्तन' शिर्षकको हो । यसै गरी विभिन्न १६ वटा समालोचनालाई सङ्ग्रहित गरी 'समालोचना कुसुम' (२०६५) समालोचना सङ्ग्रह प्रकाशित छ । यसै गरी उनको निरन्तर लगनशीलतामा अर्को कविता सङ्ग्रह 'माटोको ममता' (२०७०) तयार गरे तर प्रकाशन गर्न नपाई यो धर्तीबाट विदा भएर गए । घिमिरेकी श्रीमतीद्वारा सो खण्डकाव्यको प्रकाशन भयो ।

नेपाली काव्य फाँटका परम्परामा देखा परेका विभिन्न काव्यहरु मध्ये बुद्धि घिमिरेद्वारा लिखित खण्डकाव्य 'किसान' र खण्डकाव्य 'समयचक्र' बीचको तुलनात्मक अध्ययन गरी यो शोधपत्र तयार गरिएको छ ।

### १.५ समस्याकथन

खण्डकाव्यकार बुद्धि घिमिरेका दुई खण्डकाव्य 'किसान' (२०६१) र 'समयचक्र' (२०६२) दुई खण्डकाव्य बीच तुलनात्मक अध्ययन गरी शोधकार्य गर्दा निम्न लिखित शोध समस्या रहेका छन् ।

- (क) 'किसान' (२०६१) र 'समयचक्र' (२०६२) दुई खण्डकाव्यका विषयवस्तुको प्रस्तुतिमा के-कस्तो समानता तथा भिन्नता पाइन्छ ?
- (ख) दुई खण्डकाव्यमा लयविधानमा कस्तो समानता र भिन्नता पाइन्छ ?
- (ग) दुई खण्डकाव्यमा समग्र भावविधानमा पाइने समानता र भिन्नता के कस्तो रहेको छ ?
- (घ) दुई खण्डकाव्यमा काव्यीय तत्वहरु के कस्ता रहेका छन् ?

उल्लेखित समस्या तथा तिनीसँग सम्बन्धित विभिन्न समस्याहरुमा केन्द्रित भई प्रस्तुत शोधपत्र तयार गरिएको छ ।

### १.६ शोधकार्यको उद्देश्य

समस्याको रूपमा देखिएका प्रश्नहरु मथि खोज, अध्ययन, विश्लेषण, मुल्याङ्कन गरेर सही समाधान खोज्नुनै यस कार्यको मुख्य उद्देश्य रहेको छ ।

- (क) 'किसान' (२०६१) र 'समयचक्र' (२०६२) दुई खण्डकाव्यको विषयवस्तुको प्रस्तुतिबीच तुलना गर्न ।

- (ख) दुई खण्डकाव्यको लयविधानको तुलना गर्न ।
- (ग) दुई खण्डकाव्यको समग्र भावविभानबीच तुलना गर्न ।
- (घ) दुई खण्डकाव्यका काव्यीय तत्वबीच तुलना गर्न ।

### १.७ पूर्वकार्यको समीक्षा

नेपाली साहित्यका सर्जक खण्डकाव्यकार बुद्धि घिमिरेको काव्यकारितामा केही पत्रपत्रिकाहरूले अनि उनका क्रान्तिकारी एवं प्रगतिशील काव्यहरूका भूमिकामा सामान्य चर्चा, इलामेली स्रष्टाहरूका समालोचनात्मक ग्रन्थमा र पूर्व शोधार्थीहरू सागरप्रसाद खतिवडा, हेमरमज बस्नेत, भीमकुमारी लिम्बुले घिमिरेको जीवनी व्यक्तित्व र कृतिहरूको सामान्य अध्ययन गरेका छन् जसको समीक्षात्मक प्रस्तुतीलाई पूर्व कार्यका रूपमा यसरी प्रस्तुत गरिएको छ ।

१. 'किसान' (२०६१) खण्डकाव्यमा माधव भंडारीले बुद्धि घिमिरेको सुन्दर काव्यले छन्दोबद्ध कृतिहरूको यौवन सर्वकालीन रहने कुरा प्रमाणित गरेको छ भनि आफ्नु भूमिकामा लेखेका छन् ।
- २ 'समयचक्र' (२०६२) खण्डकाव्यको प्रकाशकीयमा श्रीमती टीका घिमिरेले बुद्धि घिमिरेको काव्यकारिता कहिल्यै नथाक्ने र छन्दोबद्ध कविताको निरन्तरताको खुड्किलो थपिइरहने कुरा व्यक्त गरेकी छन् ।
३. 'समयचक्र' (२०६२) खण्डकाव्यकै मन्तव्यमा चूडामणि रेग्मीले बुद्धि घिमिरेका काव्यमा मङ्गलाचरणले रुढिवादी प्रवृत्तिका साथमा हिंसाविरोधी, शान्तिप्रेमी, मानवतावादी, उदारवादी भावना छताछुल्ल भएको कुरा प्रष्ट्याएका छन् ।
४. 'माटोको ममता' (२०७०) कविता सङ्ग्रहको भूमिका लेख्ने क्रममा राजेन्द्र सुवेदीले घिमिरेका कविताले जीवन र जगतका विशिष्ट संवेदना प्रकटमा ल्याउन प्रयत्न गरेका तथ्यहरू खुलस्त भएका छन् भनि घिमिरेको प्रशंसा गरेका छन् ।
५. महेन्द्ररत्न बहुमुखी क्याम्पस इलाम स्नातकोत्तर तह द्वितीय वर्ष (२०६५) का सागरप्रसाद खतिवडाले 'घिमिरेको जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्व'को शोधपत्र तयार गर्ने क्रममा घिमिरे र उनका कृतिहरूको सामान्य अध्ययन र विश्लेषण गरेका छन् ।

६. महेन्द्ररत्न बहुमुखी क्याम्पस इलाम स्नातकोत्तर तह द्वितीय वर्ष (२०७०) का हेमराज बस्नेतले 'खण्डकाव्यकार बुद्धि घिमिरेको खण्डकाव्यकारीताको अध्ययन र विश्लेषण' शीर्षकको शोधपत्र तयार गर्ने क्रममा घिमिरेको जीवनी र कृतिको अध्ययन विश्लेषण गरिएको छ ।

#### १.८ शोधको औचित्य, महत्व तथा उपयोगिता

साहित्य लेखनमा क्रियाशिल घिमिरेका बारेमा राष्ट्रिय स्तरका पत्रपत्रिका, इलाम, भापा र भारतबाट प्रकाशित हुने केही पत्रपत्रिकाले कवि घिमिरेका काव्य कृतिमाथि विश्लेषण गरेको पाइन्छ । यसै गरी म.र.ब. क्याम्पस इलामका शोधार्थीहरु सागरप्रसाद खतिवडा, हेमराज बस्नेत, भीमकुमारी लिम्बू ले घिमिरे र घिमिरेका साहित्यिक कृतिमाथि विभिन्न शीर्षकमा शोधपत्र तयार गर्ने क्रममा उनको जीवनी, व्यक्तित्व र कृतिमाथि अध्ययन गरिएको छ तर उनका कृतिहरु ति कृतिहरु बिचमा तुलनात्मक अध्ययन हुन सकेको छैन, तसर्थ 'बुद्धि घिमिरेको समयचक्र खण्डकाव्य र माटोको ममता खण्डकाव्यको तुलनात्मक अध्ययन' शीर्षकको यो शोधपत्रले समवर्ती र उत्तरवर्ती शोधार्थीहरुलाई महत्वपूर्ण जानकारी दिनेछ र कवि बुद्धि घिमिरेको जीवनी र साहित्यिक यात्राको बारेमा जिज्ञासु महानुभवहरुका लागि निकै औचित्यपूर्ण र उपयोगी हुनेछ ।

#### १.९ शोधपत्र अध्ययनको सीमाङ्कन

इलाम जिललामा रहेर साहित्यमा भरपूर योगदान गरेका बुद्धि घिमिरेका प्रकाशित खण्डकाव्य 'किसान' (२०६१) र 'समयचक्र' (२०६२) को तुलनात्मक अध्ययन गरिएको छ ।

#### १.१० सामग्री संकलन विधि

'कवि बुद्धि घिमिरेको खण्डकाव्य किसान र समयचक्र खण्डकाव्यको तुलनात्मक अध्ययन' शीर्षकको यो शोधपत्र तयार गर्ने क्रममा घिमिरेका प्रकाशित कृतिका अध्ययन सम्बन्धि सामग्री संकलनको प्राथमिक सामग्री संकलन विधि र उनका बारेमा लेखिएका समालोचनाका विचार, उनका रचना रहेका विभिन्न पुस्तक तथा पत्रपत्रिका, घिमिरेका परिवार तथा उनलाई नजिकबाट चिन्ने सुभचिन्तकसँगको भेटघाट तथा कुराकानी, पूर्व शोधार्थीको शोधपत्र, घिमिरेका समकालीन साहित्यिक व्यक्तित्वसँग पनि शोधबुझ गरी प्राथमिक तथा द्वितीय स्रोतका सामग्री संकलन विधि प्रयोग गरी शोधपत्र सम्पन्न गरिएकोछ ।

### १.११ शोधविधि

शोध शीर्षकको क्षेत्र अनुसार सम्बद्ध विषयका सामग्रीहरूको अध्ययनका लागि ऐतिहासिक, वर्णनात्मक तथा विश्लेषणात्मक विधि तथा आवश्यकता अनुसार अन्य विधिको पनि उपयोग गरिएकोछ ।

### १.१२ शोधपत्रको रूपरेखा

प्रस्तुत शोधपत्रको विषयवस्तुलाई संगठित र व्यवस्थित गर्न विभिन्न शीर्षक र उपशीर्षकमा विभाजन गरी निम्न परिच्छेद रहनेछन्

- (क) पहिलो परिच्छेद – शोध परिचय
- (ख) दोस्रो परिच्छेद – बुद्धि घिमिरेको जीवनी र व्यक्तित्व
- (ग) तेस्रो परिच्छेद – खण्डकाव्यको सैद्धान्तिक परिचय र बुद्धि घिमिरेको साहित्यिक यात्रा तथा चरणगत प्रवृत्ति
- (घ) चौथो परिच्छेद – बुद्धि घिमिरेका खण्डकाव्य समयचक्र र माटोको ममता खण्डकाव्यको तुलनात्मक अध्ययन
- (ङ) पाचौं परिच्छेद – उपसंहार एवं निष्कर्ष

परिशिष्ट

सन्दर्भसूची

\*

# दोस्रो परिच्छेद

## बुद्धिधिमिरेको जीवनी र व्यक्तित्व

### २.१. जीवनी

#### २.१.१. जन्म

खण्डकाव्यकार बुद्धि धिमिरेको जन्म विक्रम संवत् २००६ साल पौष २० गते पूर्व मेचीको इलाम जिल्लाको साविक सुम्बेक गा.वि.स. वडा नं ५, वर्तमानको इलाम नगर पालिका २ नं वडाको चित्रेमा स्वर्गीय पिता श्रीनारायण धिमिरे र स्वर्गीय माता मधुमाया धिमिरेका कान्छा सुपुत्रका रूपमा भएको हो । वर्तमानमा धिमिरेको परिवार साविक इलाम नगर पालिका ८ पिपलबोटे, वर्तमानको इलाम नगरपालिका ६ पिपलबोटेमा बसोबास गर्दै आएको देखिन्छ (शोध नायककी श्रीमतीसँगको जानकारीबाट) ।

#### २.२ पारिवारिक पृष्ठभूमि

संस्कृत साहित्यका सामान्य ज्ञाता र ज्योतिष शास्त्रका ज्ञाता श्रीनारायण धिमिरे तथा श्रीमती मधुमाया धिमिरेका छ जना सन्तान मध्ये बुद्धि धिमिरे कान्छा सन्तान थिए । धिमिरे दुइ दाजु र तीन दिदीहरूका कान्छा भाइ थिए । खण्डकाव्यकार धिमिरे बाबुआमाका कान्छो सन्तान र दाजु दिदीका कान्छा भाइ भएर जन्मिएपनि उनको घरको आर्थिक अवस्था त्यति अब्बल नभएका कारण उनको बाल्यकाल त्यती सुखमय नभएको कुरा उनको पारिवारिक श्रोतले जनाउँछ ।

तत्कालिन समयको देशको राजनीतिक तथा घरको आर्थिक अवस्थाकोकारण उनको बाल्यकाल बौद्धिक व्यक्तित्व बन्ने रहरका कारण दुःख दुःखैमा बितेको कुरा पूर्व शोधार्थीको शोधपत्रबाट जानकारी मिल्छ । धिमिरेका बुबा श्रीनारायण संस्कृत साहित्य तथा ज्योतिष शास्त्रका ज्ञाता भएका कारण घरबाटै सामान्य अक्षाराम्भ 'रुद्धी चण्डी' साथै घरमै सामान्य रूपमा पढ्ने ज्योतिषको ,पञ्चाङ्ग गणना गर्ने अवसर प्राप्त गरेको जानकारी पाइन्छ (बस्नेत, २०७२ : २१) ।

#### २.३. शिक्षादीक्षा

निम्न वर्गीय एवम् ब्राम्मण परिवारमा बुद्धि धिमिरेको जन्म भएको हो । उनको प्रारम्भिक शिक्षा साविक सुम्बेक गा.वि.स. वडा नं ५, चित्रे वर्तमानको इलाम नगरपालिका

२ नं वडा, सुम्बेकमा घिमिरेको निजि निवासमा आफ्ना पिता श्रीनारायणका साथमा भएको थियो घिमिरेका पिता श्रीनारायण घिमिरे संस्कृत साहित्यका सामान्य ज्ञाता र ज्योतिष शास्त्रका ज्ञाता भएका कारण अक्षर आरम्भको साथै उनले घरमै सामान्यरूपमा “रुद्धी”, “चण्डी” पढ्ने ज्योतिषको पञ्चाङ्ग गणना गर्ने अबसर प्राप्त गरेको पाइन्छ (बस्नेत, २०७२ : २१) ।

आफ्नो घरबाटै अक्षरआरम्भ एवम् रुद्धी चण्डी र ज्योतीषको सामान्य ज्ञान प्राप्त गरिसकेका बुद्धि घिमिरेले छ वर्षको उमेर (बि.सं. २०१२) सालमा औपचारिक शिक्षामा प्रवेश गर्ने मौका पाएका थिए ।उनले अध्ययनशुरु गरेको विद्यालयको नाम सुम्बेक मिडिल स्कुल थियो ।सो विद्यालय भारतीय भूतपूर्व शैतिकहरुको संस्था सोल्जर बोर्डको सहयोगमा निर्मित सुम्बेक मिडिल स्कुललाई हाल सुम्बेक प्रस्तावित माध्यामिक विद्यालय भनिन्छ । बुद्धि घिमिरेले यस विद्यालयमा कक्षा एक नपढि एकै चोटि कक्षा दुइबाट अध्ययन शुरु गरेका थिए । उनले यस विद्यालयमा दुइ वर्ष मात्र अध्ययन गरेका थिए (शोध नायककी श्रीमतीसँगको जानकारीबाट) ।

हिन्दु परम्परा सँस्कारमा छोराको ब्रतबन्ध गरे पछिमात्र गुरुका साथमा सँस्कृत शिक्षालिन पाइने भएकाले बुद्धि घिमिरेले गुरु टीका भण्डारी सँग संस्कृतको अनौपचारिक पढाइ शुरु गरेका थिए । गुरु भण्डारी सँगको अध्ययन कै क्रममा घिमिरेले अम्मरकोष रघुवंष, लघु सिद्धान्त कामदि ,हितोपदेश मित्रलाभ आदि कृतिहरुको अध्ययन गर्ने मौका पाएका थिए (बस्नेत, २०७२ : २१) ।

तत्कालिन नेपालको अवस्थामा आफुले सोचे अनुसार शिक्षा प्राप्त गर्ने अवसर नभएका कारण घिमिरेले अध्ययनको क्रममा धेरै दुःख भोगेको पाइन्छ । घिमिरेले शिक्षा आर्जनका क्रममा भेलेका दुःख र विदेशीनु परेका बाध्यताहरु धेरै रहेका थिए । गुरु माधव भण्डारीको बिद्धवत व्यक्तित्व देखेर आफुलाई पनि त्यस्तै बन्ने इच्छा पलाएको पाइन्छ । उनी भित्र रहेको यहि आन्तरीक प्रेरणाले घिमिरेलाई बृन्दावन तर्फ तान्यो । उनी बिक्रम संवत् २०१९ सालको आषाढ महिनामा घरका कोहि सदस्यहरुलाई नसोधिकन साथि शन्तिराम भट्टराई, नेत्र कट्टेल र मात्रीका पोखेलका साथमा बृन्दावन तर्फ प्रस्थान गरे । तीन दिन लगाएर निकै ठुलो कष्टका साथ भारतको उत्तर प्रदेशको जिल्लामा पर्ने बृन्दा वनमा पुगे । दावानल कुण्ड नामक आश्रममा तीनैजना केहिदिन बसे यस समयमा बुद्धि घिमिरेले घरमा छद्म जजमान कहाँ रुद्धी चण्डी पढेको केहि रकम र त्यस ठाउँको स्थानिय बजारमा



फलफुन तथा तरकारी बेचेको रकम घिमिरेका साथमा थियो त्यहि रकमले वृन्दावनको दावानल कुण्डमा केहि समयसम्म गुजारा चल्यो ।

केही दिन पछि वृन्दावन पुगेका बुद्धि घिमिरे र उनका २ जना साथी अध्ययन गर्ने विद्यालयको खोजीमा जुटे । फलत मातृका रंगलक्ष्मी संस्कृत विद्यालयमा भागवतको अध्ययन गरी प्रथमाको परीक्षा दिने तयारीमा जुटे भने घिमिरेले भने सोही विद्यालयमा संस्कृतको अध्ययन सुरु गरे । घिमिरेको दिमाग तगडा भएको र अध्ययनमा लगनशील भएका कारण सो विद्यालयले उनलाई मासिक रु.२ का दरले छात्रवृत्ति पनि दिने निर्णय गर्‍यो । फलत घिमिरेले साथीहरूसँग मिलेर कालाधारी बगैचाका छेउमा रहेको श्रीकृष्ण आश्रममा गएर बस्न थाले । यसै क्रममा वि.सं. २०१९ साल आषाढ देखी भदौसम्म यही आश्रममा बसी घिमिरेले आफ्नो पढाइलाई निरन्तरता दिए (बस्नेत, २०७२ : २१) ।

अशोजमा दशै परेको हुँदा घिमिरेले घर फर्कने निर्णय गरी साथी खोज्ने क्रममा मातृका पोखेल र कमल पोखेल बरबोटेका साथीसँग भेट भयो । उनीहरु तीनै जनाले घर फर्कने निर्णय गरे । तर घर फर्कन पुग्ने पैसा कसैसँग थिएन उपाय नलागेपछि सबैसँग भएको सबै पैसा जम्मा गरेर कमल पोखेलको नाममा रेलको टिकट काटेर घर पठाउने सबैको सामान सहित कमल घर पर्के, घिमिरे भने केही सुख्खा खाना लिएर टिकट विनै सिलिगुढी आउने रेल चढे टिकट नभएका कारण औडिहार भन्ने जक्सनमा बुद्धि घिमिरेलाई टी.टी ले रेलबाट उतारेर जेल हाल्ने तयारीमा लगभग ८ घण्टा त्यसै ठाउँमा राख्यो । घिमिरेले ममतामयी बनी अनेक विन्तीभाउ गरेपछि रेल प्रशासनले छोडिदियो । घर फर्कने यात्राकै क्रममा घिमिरे अर्को रेल पक्रेर सिलिगुढी आइपुगे । घरफर्कने सल्लाहमा यात्रा सुरु गरेका तीनै जनाको पूर्व सल्लाह बमोजिम सिलिगुढीकै फौजी होटलमा भेट भयो (शोध नायककी श्रीमतीसँगको जानकारीबाट) ।

भेट भएको रात उनीहरुको सोही होटलमा अनेक भोक, प्यास र थकाइसँग सङ्घर्ष गर्दै भोलीपल्ट तीनै जना घरको यात्रा सुरु गरे । घर फर्कने सो यात्राको क्रममा अनेक फलफूल मार्दै र चोर्दै खाएका कुरा पनि उनको पारिवारिक स्रोतले बताउँछ । यात्राकै क्रममा पानी घट्टामा एक जना ब्राहमणका घरमा उनीहरु वास बसेर भोलीपल्ट फिक्कल हुँदै तीन दिनको कष्टमय र अविष्मरणीय यात्रा सम्पन्न गर्दै घरमा आइपुगेको कुरा उनका छोरा बताउँछन् । त्यस बेला परिवारसँगको आकासमिक भेटले घिमिरेको परिवारमा निक्कै खुशियाली छाएको घिमिरेका छोरा बताउँछन् ।

पढाइमा अत्यन्त दुःख कष्टका साथ लागिपरेका कारण वि.सं. २०१९ सालको माग महिनामा भ्रामिकाको घैलाडुवा गा.वि.सं.कोगायत्री मन्दिर छेउमा रहेको संस्कृत पाठशालामा बुद्धि घिमिरेले संस्कृत अध्ययन शुरु गरेका थिए । घिमिरेलाई गुरुकुल पद्धतिको पठनपाठन रहेको उक्त विद्यालयको पढाइप्रति सन्तुष्ट नभएकाले परीक्षा प्रणाली रहेको पढाइ हुने विद्यालयको खोजी गर्ने क्रममा लागे । फलत खर्साङ्लाई उपयुक्त ठानी वि.सं. २०२० सालमा उनी त्यसै तर्फ लागे । यस विद्यालयमा घिमिरे दुई वर्षसम्म अध्ययन गरेर 'प्रथमा' र 'मध्यमा' परीक्षा उत्तीर्ण गर्न सफल भएका थिए (शोध नायककी श्रीमतीसँगको जानकारीबाट) ।

घिमिरे अध्ययनलाई जस्तो सुकै कष्टका साथ निरन्तरता दिन नहट्ने वि.सं. २०२२ सालको अन्तिम तिर अन्य साथीहरुका साथ बनारस तर्फ प्रस्थान गरेका थिए । त्यहाँ गएर घिमिरेले संस्कृत साहित्य विषयमा पूर्वमध्यमा प्रथम श्रेणीमा उत्तीर्ण गरेका थिए । यसै क्रममा २०२४ मा पूर्वमध्यमा उत्तीर्ण गरेकै विश्वविद्यालयबाट शास्त्री तहको अध्ययन सुरु गरेका थिए । वि.सं. २०२६ सालमा घिमिरेले कुशलताका साथ सात्री तह पनि उत्तीर्ण गरे । वि.सं. २०२९ सालमा आचार्य तह पनि प्रथम श्रेणीमा घिमिरेले उत्तीर्ण गर्न सफल भएका थिए ।

वि.सं.२०२९ सालमा आचार्य तह अध्ययन गर्दा वाणारसेय 'संस्कृत विश्वविद्यालय' सम्पूर्णा नन्दमा निरन्तरता दिदै घिमिरेले वि.सं. २०३१ सालमा त्रि.वि.वि.बाट द्वितीय श्रेणीमा नेपाली विषयमा स्नातकोत्तर तह पनि उत्तीर्ण गरे । यही स्नातकोत्तर तह अध्ययन गरेको अवधिमा प्रयाग विश्वविद्यालय बाट हिन्दी साहित्यरत्न परीक्षा पनि द्वितीय श्रेणीमा उत्तीर्ण गरे । यही अवधिमा बंगीय संस्कृत शिक्षा परिषद कलकत्ताको "काव्यतीर्थ" मा पनि द्वितीय श्रेणीमा उत्तीर्ण गरेका थिए । यसै गरी वि.सं. २०३२ सालमा "कुलचन्द्र गौतमका कृतिहरुके समीक्षात्मक अध्ययन" शीर्षकमा सम्पूर्णानन्द विश्वविद्यालयाट विद्यावारिधि आरम्भ गरे पनि त्यो चाँही पूर्ण सफल हुन सकेनन् । यसरी नै घिमिरेको औपचारिक अध्ययन प्रक्रियाले विश्राम गरे पनि स्वध्ययन र पठनपाठन तर्फ भने केन्द्रित हुँदाहुँदै उनको वि.सं. २०७० सालमा देहसान भएको पाइन्छ ।

## २.४ विवाह/सन्तान

खण्डकाव्यकार बुद्धि घिमिरेको वि.सं.२०१९ सालमा १३वर्षको कलिलो उमेरमा इलाम जिल्ला बरबोटे निवासी लक्ष्मीकान्त बरालकी माइली छोरी पवित्रासँग लगनगाँठो कसी

उनको वैवाहिक जीवनको सुरुवात भएको थियो । तत्कालीन समयको सामाजिक प्रचलन अनुसार विवाह पछि पनि श्रीमतीको उमेर कलिलै हुने र घरव्यवहारमा परिपक्क नहुने हुदा माइतमै राख्ने र हर क्षेत्रमा परिपक्कता आएपछि मात्र श्रीमतीलाई घरमा ल्याएर दाम्पत्य जीवनको दैनिकी सुरु गर्ने गरिन्थ्यो पवित्रा बरालसँगको विवाहनै घिमिरेो पहिलो विवाह हो । पवित्रा परिपक्कताका साथ घरमा आएपछि पनि बुद्धि घिमिरे व्यस्थ रहेका कारण दशै तिहारमा घर आएको समयमा मात्र पवित्रासँग भेट हुने गर्दथियो । पवित्रा शारीरिक र मानसिक रूपले परिपक्क भैसक्ता पनि आमा बन्न नसकेकी र डाक्टरले पनि उनीबाट सन्तान हुन नसक्ने प्रमाणित गरिदिए पछि घिमिरेले दोस्रो विवाह गर्न वाध्य भएको कुरा शोधको क्रममा बुझिन्छ (शोध नायककी श्रीमतीसँगको जानकारीबाट) ।

पवित्रा हाल घिमिरेको मूल घर सुम्बेकमा माइला दाजु शेषप्रसाद घिमिरेका घरमा बस्दै आएकी छिन् ।

बुद्धि घिमिरेको दोस्रो विवाह वि.सं. २०३३ सालमा भापा जिल्ला साविक बुधवारे गा.वि.सं. वडा नं. ५ वर्तमानको बुद्धशान्ति गाउँपालिका २ नम्बर वडा निवासी रङ्गलाल पोखेल तथा डम्बरकुमारी पोखेलकी जेठी छोरी टीका पोखेलसँग भएको हो । वि.सं. २०३९ देखि साविकको इलाम नगरपालिका वडा नं. ८ पिपलबोटे, वर्तमानको इलाम नगरपालिका ६ नम्बर वडा पिपलबोटेमा स्थायी रूपमा बस्दै आएका घिमिरेका दुई छोरा र दुई छोरी रहेका छन् । छोरीहरू वैवाहिक जीवनमा जीवनमा प्रवेश गरी सकेका र जेठा छोराहरू पनि आफ्नो कार्य र घरबार मै रहेको कुरा पारिवारिक स्रोतले बुझाउँछ ।

वास्तवमै टीका घिमिरेसँगको सहयात्राले बुद्धि घिमिरेको पारिवारिक जीवनमा मात्र नभएर साहित्यिक जीवनमा पनि निकै ठूलो प्रेरणा र हौशला प्राप्त भएको पाइन्छ । उनका हालसम्म जति पनि साहित्यिक कृतिहरू प्रकाहित भएका छन् ती सबैको प्रकाशन गरिदिने कार्य टीका घिमिरेले लिएकी छिन् । त्यति मात्र होइन साहित्यकार बुद्धि घिमिरेलाई बारम्बार साहित्य लेखनको लागि प्रेरणा र हौसला दिने कार्य तन, मन र वचनले हृदय देखि नै दिने गरेकी छिन् भन्दा अत्युक्ति नहोला (शोध नायककी श्रीमतीसँगको जानकारीबाट) ।

## २.५ कार्य क्षेत्र

खण्डकाव्यकार बुद्धि घिमिरे सानै उमेरदेखि साहित्यमा रुचि राख्दथे । उनले आफ्नो औपचारिक अध्ययन पूरा गरी सकेपछि जागिरे जीवनमा प्रवेश गरे । उनले जागिर सुरु

गरेको पहिलो संस्था चिढानन्द संस्कृत महाविद्यालय वरणासीमा सहायक साहित्याध्यापक भएर अध्यापन गरेका थिए । उनले सो महाविद्यालयमा वि.सं. २०३१ देखि दुई वर्ष सम्म काम गरेका थिए । उनले यस पछि हरिहर संस्कृत महाविद्यालय मंगलागैरी वाराणसीमा पनि दुई वर्षसम्म अध्यापन गरे । यो जानकारी हेर्दा घिमिरेले वाराणसीमा चार वर्ष सम्म अध्यापन गर्दै जागिरे जीवनको सुरुवात गरेको देखिन्छ । चार वर्षको भारतको जागिरे जीवन पूरा गरी घिमिरे वि.सं. २०३५ सालमा नेपाल आएका थिए । उनी नेपाल आएपछि महेन्द्ररत्न बहुमुखी क्याम्पस इलाममा नेपाली विषयको सहायक प्राध्यापकको रूपमा नियुक्ति भई अध्यापन गर्दै गर्दा वि.सं. २०४८/०४९ मा १५ महिना सम्म मेची क्याम्पस भद्रपुरमा प्राध्यापन गरेका थिए । (शोध नायककी श्रीमतीसँगको जानकारीबाट) ।

बुद्धि घिमिरे पत्रकारितामा क्षेत्रमा पनि सक्रिय नाम हो । पत्रकर्मिता र साहित्य एक आपसमा सम्बन्धित हुन्छन् । सर्जकको भावनाहरु समाज सामु पोख्ने र भरपर्दो सूचना प्रकाशन तथा प्रसारण गर्ने साधकनै पत्रकार हो । पत्रकारितामा घिमिरे विशेष गरेर सम्पादक बनेर कार्य गर्दथे । अध्ययनको सिलसिलामा वनासरमा रहदाको समयदेखि नै उनले विभिन्न साहित्यिक पत्रिकाहरुको सम्पादन गरेर आफ्नो सम्पादक व्यक्तित्वलाई विकसित गरेको पाइन्छ । घिमिरेले सबैभन्दा पहिला सम्पादन गरेको साहित्यिक पत्रिका 'मञ्जरी' हो । सम्पूर्णानन्द विश्वविद्यालयबाट वार्षिक मुखपत्रका रूपमा प्रकाशित उक्त पत्रिकाको वि.सं. २०२५/०२६ का लगातार दुई अंकको उनले सम्पादन गरेका थिए । यसै गरी मेची अञ्चल छात्र समुदायद्वारा प्रकाशित वार्षिक मुखपत्रकै रूपमा प्रकाशित 'समर्पण' वि.सं. २०२८/०२९ का पनि लगातार दुई अंकको घिमिरेले सम्पादन गरेका थिए (शोध नायककी श्रीमतीसँगको जानकारीबाट) । यसै गरी नेपाली प्रगतिशील अध्ययन मण्डल वाराणसीद्वारा वार्षिक मुखपत्रकै रूपमा प्रकाशित 'मिरमिरे' साहित्यिक पत्रिकाको वि.सं. २०३३/०३४ का अंकहरु पनि घिमिरेकै सम्पादकत्वमा निस्किएका पाइन्छन् । विद्यार्थी कालदेखिनै विभिन्न साहित्यिक पत्रिकाको सम्पादन गरेर निकै अनुभव वटुलीसकेका घिमिरेले जीवन कालसम्म सम्पादनको कार्यलाई जारी राखेको पाइन्छ । नेपाल प्राध्यापक संघ इलामको वार्षिक मुखपत्रको रूपमा प्रकाशित भैरहेको 'अन्वेषण' नामक पत्रिकाको घिमिरेले वि.सं. २०४६ देखि २०७० साल सम्म सम्पादन गरिरहेका थिए । त्यस्तै म.र.ब. क्याम्पस 'समस्यापुर्ति' कविता सङ्ग्रह वि.सं. २०६२ को पनि उनले सम्पादन गरेका थिए । आफ्नो अध्ययनकै क्रममा घिमिरेले 'छात्र प्रवा' वि.सं. २०२८/०२९ को पनि सम्पादन गरेका थिए । यो साहित्यिक पत्रिका नेपाली

छात्र परिषद वाराणसीको वार्षिक मुखपत्रको रूपमा प्रकाशित भएको थियो । इलाममानै निस्केको साहित्यिक पत्रिका 'समता लहर' २०५३/०५४ का दुई अंकको पनि घिमिरेले नै सम्पादन गरेको देखिन्छ । यसरी हेर्दा साहित्यिक पत्रकारिताको क्षेत्रमा घिमिरेको सम्पादन व्यक्तित्व निकै प्रखर भएर देखा परेको पाइन्छ (ऋषिेश्वर अधिकारी शिक्षण सहायक नेपाली विभाग, म.र.व. क्याम्पस इलाम) ।

म.र.व. क्याम्पस इलामको नेपाली विभागको विभागीय प्रमुखका रूपमा समेत रहेका घिमिरे नेपाली विषयका एक अत्यान्त कुशल प्राध्यापक मानिन्छन् । संस्कृत र नेपाली विषयको बृहत् ज्ञान भएका घिमिरेको अध्यापन कलाबाट तल्लो तहका विद्यार्थीहरू भन्दा माथिल्लो तहका विद्यार्थीहरू बढी लाभान्वित हुने गरेको जानकारी पाइन्छ । स्नातक तथा स्नातकोत्तर तहका विद्यार्थीहरू धेरै भन्दा धेरै जानकारी आवश्यक हुने र घिमिरेबाट त्यसको परिपूर्ति हुने भएकोले त्यसो हुने गर्थियो भनि तत्कालिन समयका घिमिरेका विद्यार्थीहरू बताउँछन् ।

बुद्धि घिमिरेका जति व्यक्तित्वका पाटाहरू प्रखर रूपमा देखापर्दै आइरहेका थिए । ती सम्पूर्णको पृष्ठभूमि बनारसको अध्ययनक्रमसँग आएका थिए । यसरी नै घिमिरेको राजनीतिक व्यक्तित्वको सुरुवात पनि बनारसबाटै भएको पाइन्छ । बनारसका प्रगतिशील विद्यार्थीहरूको सामाजिक व्यवहारबाट आकर्षित भन्दै उनीहरूको सङ्गतमा लागेपछि घिमिरेले विस्तारै मार्क्सवादी विचारधाराको विषयमा बुझ्ने अवसर पाए । प्रगतिशील पक्षबाट सन् १९७८ मा नेपाली छात्रा परिषद वाराणसीको अध्यक्षमा भारी बहुमतले चुनिएर विद्यार्थी हितमा काम गरेको पाइन्छ । त्यस्तै वाराणसीको १३ वर्षको अध्ययनकालमा विद्या धर्म प्रचारिणी नेपाली समिति, वाराणसीको सदस्य, नेपाली पुस्तकालयको उपाध्यक्ष र नेपाली संस्कृत महाविद्यालय वाराणसीको नेपाली प्राध्यापक भई केही समय स्वयंसेवकको काम समेत गरेको पाइन्छ । फलत उनी वि.सं. २०२४/०२५ देखि नै कम्युनिष्ट राजनीतितर्फ होमिए । नेपाल कम्युनिष्ट पार्टीका संस्थापक महासचिव कमरेड पुष्पलालसँगको सम्पर्क एवं सहकार्यबाट उनले प्रगतिशील आन्दोलन एवं मार्क्सवादी विचारधाराका बारेमा निकै जानकारी प्राप्त गर्ने अवसर पाए । तत्कालीन वाराणसेय संस्कृत विद्यालयमा स्नातक तहमा अध्ययन गर्दा नै स्नातक दोस्रो वर्षको कक्षा प्रतिनिधिको रूपमा विश्वविद्यालय छात्र संघमा समेत वाराणसीको हिन्दुस्तानी बहुलता भएको ठाउँमा समेत चुनावद्वारा निर्वाचित भएको

देखिन्छ । यसबाट घिमिरेमा विद्यार्थीकाल देखिनै राजनैतिक कुशलता रहेको प्रष्ट हुन्छ ( ऋषिश्वर अधिकारी शिक्षण सहायक नेपाली विभाग, म.र.ब. क्याम्पस इलाम) ।

## २.६ रुचि तथा स्वभाव

रुचिकै कारण मान्छेले कर्मक्षेत्रमा प्रवृत्त हुन्छ अनि सफलता पनि प्राप्त गर्न सक्छ । मान्छेलाई कर्म क्षेत्र तिर प्रवृत्त गराउने प्रमुख आन्तरिक तत्व नै उसको रुचि हो । त्यसैले व्यक्तिको सम्पूर्णता बुझ्नकालागि उसको रुचि क्षेत्रको अध्ययन पनि जरुरि देखिन्छ । खण्डकाव्यकार बुद्धि घिमिरे एक कुशल बौद्धिक व्यक्तित्व बन्नुका पछाडि उनका बाल्य अवस्थादेखिका रुचिहरु नै प्रमुख जिम्मेवार रहेको पाइन्छ । घिमिरेमा सानैदेखि संस्कृत साहित्यको अध्ययन गरेर विद्वान बन्ने चाहाना जागेर आएको पाइन्छ । धेरै चुनौतीहरु सहेर पनि आखिर घिमिरेले आफ्नो चाहाना पूरा गरेरै छोडे । यसै गरी संस्कृत, हिन्दी र नेपालीका विविध दर्शनहरुको गहिरो अध्ययन गर्ने, पत्रपत्रिका पढ्ने, नयाँ-नयाँ खोज अनुसन्धान गर्ने, कविता रचना गर्ने, राजनीति गर्ने, विभिन्न सभा गोष्ठीहरुमा भागलिने, नयाँ ठाउँको भ्रमण गर्ने, नेतृत्व गर्ने, सम्पादन गर्ने समालोचना गर्ने आदि रुचिहरु घिमिरेमा सानै देखि रहेका थिए । किसानका छोरा भएकाले फुर्सदको समयमा गाईको स्यार गर्ने, खेतीपाती गर्ने जस्ता रुचि पनि घिमिरेमा रहेको पाइन्छ । समग्रमा अध्ययन, अध्ययपन र साहित्य सिर्जना नै घिमिरेका प्रमुख रुचिका विषय थिए (शोध नायककी श्रीमतीसँगको जानकारीबाट) ।

बुद्धि घिमिरे सानैदेखि सत्यकुरा मात्र गर्ने, पेटमा कुविचार नराख्ने, छलकपट नगर्ने, आफ्ना सहकर्मीहरुको उन्नति र प्रगतिमा इर्ष्या नगर्ने स्वभाव भएका व्यक्तिका रूपमा परिचित थिए । आफूलाई चित्त नबुझेको कुरा हाँसी-हाँसी तर कटु व्यङ्ग्यका माध्यमले अभिव्यक्ति गर्ने शैलीका कारण उनका अगाडि सहकर्मीहरु निकै होसियार रहन्थे । कसैसँग भेटघाट हुँदा ठट्ट्याली पाराले बोल्ने स्वभावका कारण जो कोही व्यक्ति पनि घिमिरेप्रति निकै आकर्षित बन्दथिए । समाजका गरिव दुःखीहरु प्रति निकै माया भाव व्यक्त गर्ने घिमिरे धनी वर्गको अन्याय प्रति निकै रोस प्रकट गर्दथिए । आफ्नो विषयमा निपुर्ण भएका कारण कसैसँग नदबन्ने, निडर एवं स्वभिमानि स्वभाव उनमा थियो । समाजले जातभात, छुवाछुत प्रथाको अन्त्य गरेर नयाँ सामाजिक संरचनाको सुरुवात गर्ने विचारप्रति घिमिरे सधैं दृढ रहेका थिए (शोध नायककी श्रीमतीसँगको जानकारीबाट) ।

खानेकुराको कुरा गर्दा घिमिरे साधारण खानानै मनपराउथे । साधारण दाल, भात, साग, गुन्द्रुक नै उनको खानाको परिकार रहने गर्दथियो । सामान्य सर्त, पाइन्ट तथा सभा

समारोहमा कोटको पनि प्रयोग गर्न रुचाउने घिमिरे स्पष्ट र थोरै बोल्ने गर्थे । साफा र स्वच्छ वातावरणमा बसेर साहित्यको रचना गर्न उनी रुचाउथे (शोध नायककी श्रीमतीसँगको जानकारीबाट) ।

## २.७ आर्थिक स्थिति

साहित्यकार बुद्धि घिमिरे सयुक्त परिवारमा हुर्केका हुन् । उनी निम्न मध्यम वर्गीय परिवारमा हुर्केका हुन् । उनी निम्न मध्यम वर्गीय परिवारका सदस्य हुन् । आर्थिक अवस्था भन्नाले गाँस, बास र कपास तथा पारिवारिक व्यवस्थापनकालागि नियमित रूपमा आवश्यक पर्ने सामग्रीहरूको उपलब्धताको अवस्थालाई जनाउँछ । यस्ता नियमित आवश्यक सामग्रीहरूको उपलब्धता मा सहज छ भने राम्रो आर्थिक अवस्थाको स्थितिमा राखिन्छ । आवश्यक पर्ने सामग्रीहरूको असहज छ भने त्यस्तो अवस्थालाई आर्थिक अवस्थाको निम्न स्थितिमा राखिन्छ । यस्तै गरी यहाँ बुद्धि घिमिरेको आर्थिक अवस्थालाई हेर्दा उनी पूर्वी लेपालको इलाम जिल्लाको ग्रामिण भेगमा साविकको सुम्बेक गाउँविकास समिति, वर्तमानको इलाम नगरपालिकामा निम्नमध्यम वर्गीय परिवारमा जन्म भएकाले उनले विभिन्न आर्थिक चुनौतिहरूको सामना गर्दै स्नातकोत्तर तह सम्मको अध्ययन गरेका हुन् । (शोध नायककी श्रीमतीसँगको जानकारीबाट) ।

आफ्नो औपचारिक अध्ययनलाई विधावारिधीको कोहिसमै थाति राखि घिमिरे जागिरे जीवनमा प्रवेश गर्दछन् । उनले जागिर सुरु गरेको सस्था चिढानन्द सस्कृत महाविद्यालय वराणसी हो । त्यस विद्यालयमा उनि सहायक साहित्याध्यापक भएर २ वर्ष काम गरे । अर्को २ वर्ष पनि घिमिरेले वराणसीकै अर्को विद्यालयमा काम गरे । त्यसपछि उनी वि.सं. २०३५ सालमा नेपाल आएर म.र.ब. क्याम्पस इलाममा नेपाली विषयको सहायक प्राध्यापकको रूपमा नियुक्ति भई वि.सं. २०७० सम्म काम गरे र आफ्नु जागिरे जीवनबाट अवकास लिए । जागिरबाट अवकास भएको केही महिनामै उनले आफ्नो जीवनबाटै अवकास लिएर गए । समग्रमा घिमिरेको आर्थिक अवस्थालाई बुझ्दा उनले पढ्ने क्रममा आर्थिक अवस्था अति न्युन रहेको र उनको जागिरे जीवनको सुरुवात सँगै आर्थिक अवस्था पनि सवल हुँदै गएको बुझिन्छ ।

## २.८ साहित्यिक क्षेत्रमा प्रवेश

करकाव तथा कोही कसैको जबर्जस्तीले कोही व्यक्ति लेखक तथा साहित्यकार बन्न सक्दैन साहित्यकार बन्नकालागि त भित्री मनका भावहरू बहिर ल्याउन उसको आन्तरिक

मनले अह्रउनु पर्छ । पूर्वीय साहित्य चिन्तकहरुले बताएभै कवि बन्नकालागि प्रतिभा, व्युत्पत्ति र अभ्यास आदि तत्वको आवश्यकता पर्दछ । कोही व्यक्तिमा प्रतिभा छ भने त्यसलाई समय सापेक्ष रूपमा प्रस्तुत गर्न पूर्ववर्ती एवं समकालिन साहित्यकारबाट प्रेरण र हौसलाको जरुरत पर्दछ । यसरी हेर्दा बुद्धि घिमिरेमा भएको सहज कवि प्रतिभाले केही पूर्ववर्ती साहित्यकारहरु र समकालीन प्रेरणा लिनै अधिबढ्ने अवसर पाएको देखिन्छ ।

खण्डकाव्यकार बुद्धि घिमिरे अध्ययनका क्रममा वि.सं. २०२२ तिर बनारस पुगेपछि घिमिरेले संस्कृत साहित्यका विविध रचनाका साथ साथै हिन्दीका जयशङ्कर प्रसाद सूर्यकान्त त्रिपाठी, सुमित्रानन्दन पन्त आदिका रचना पढ्ने अवसर पाए । यिनीहरुका रचनाले घिमिरेलाई साहित्य सिर्जना गर्ने राम्रो प्रेरणा मिल्यो । प्रगतिशील अध्ययन मण्डल वाराणसी नामक संस्थाको संस्थापक सदस्य भई 'मिमिरे' नामक पत्रिका निकाल्ने क्रमबाट सम्पादन र समीक्षा क्षेत्रमा निककै प्रेरणा प्राप्त गर्न सफल भए । आफ्नो अध्ययनको निरन्तरताकै क्रममा घिमिरेले अंग्रेजी साहित्यका आई ए रिचर्डस कामु, काफ्का, सार्त्र, मार्क्स, टी.एस. इलियट जस्ता लेखकहरुको रचनाको पनि अध्ययन गर्ने अवसर पाए । यसले पनि घिमिरेलाई साहित्य सृजना गर्ने अवसर मिल्यो । संस्कृत विश्वविद्यालयका लेपाली विभागका प्रमुख डा. गोविन्द कविराज (सुवेदी)को प्रेरणा तथा निर्देशन, प्रगतिशील साहित्यकारहरु युद्धप्रसाद मिश्र, डि.पि. अधिकारी, मोदनाथ प्रश्रित आदिको प्रभाव, संस्कृत साहित्यका महाकवि कालिदासको काव्यकला, कवि युद्धप्रसाद मिश्रको छन्दकला एवं सहवास, घिमिरेलाई धेरै मन परेको लेखनाथको 'ऋतुविचार' अझ त्यसमा भएको प्रकृतिको मानविकरण, विविध पुस्तकहरु प्रकाशनबाट प्राप्त प्रेरणा, स्वयम् साहित्यको विद्यार्थी भएकोले स्तस्फूर्त रूपमा आएको आन्तरिक प्रेरणा आदि कारणहरुले घिमिरेलाई साहित्य लेखनमा अति उत्साहित गरेको थियो । यसै गरी घिमिरेलाई लेखन कार्यका लागि बारम्बार हौसला प्रदान गर्दै उनका सम्पूर्ण कृतिहरुको प्रकाशकीय भूमिका निर्वाह समेत गरिदिने श्रीमती टीका घिमिरेको प्रेरणा धेरै नै उल्लेख्य रहेको थियो (ऋषीश्वर अधिकारी शिक्षण सहायक नेपाली विभाग, म.र.व. क्याम्पस इलाम) ।

यस्ता विविध हौसला र प्रेरणा पाएर घिमिरेले साहित्य लेखनमा उच्चता हासिल गरेका थिए । 'मुटु जल्ल लागेको छ' गद्य कविता वि. स. २०२६ वरणासीबाट प्रकाशित हुने 'सामुहिक मुखपत्र'मा प्रकाशित भए सँगै घिमिरेको औपचारिक साहित्यक यात्रा सुरु हुन्छ । शुरुका दिनहरुमा साहित्य लेखनकालागि घरायसी वातावरण त्यती राम्रो थिएन तर पनि



खानेमुखलाई जुँगाले छेक्दै भनेभै उनी आफ्नो साहित्य माथिको भुकाबलाई निरन्तरता दिदै गए पछि घिमिरेकी सहधर्मीणी टीका घिमिरेको साथ र सहयोगले घिमिरेको साहित्यकारिता उर्जाशील बन्दै गयो । विस्तारै घरबाट पनि समर्थन् हुन थालेपछि उनको साहित्यिक यात्रा सफल हुदै गयो । साहित्यिक सफलताकै क्रममा उनले धेरै कविताहरु लेखेर विभिन्न पत्रपत्रिका मार्फत प्रकाशित गर्दै गए । यसै क्रममा उनले आफ्ना महत्वपूर्ण २९ वटा कविताहरुको सङ्गालो 'म बाँचेको छु' कविता सङ्ग्रह (२०५४) प्रकाशित गरे । कविता सङ्ग्रह प्रकाशित भएपछि पाठकको माया र सद्भाव पाएर उनले आफ्नो काव्य यात्रालाई निरन्तरता दिने क्रममा वि.सं. २०६१ सालमा 'किसान' खण्डकाव्य प्रकाशित गरे । यस खण्डकाव्यमा 'किसान' र 'मान्छे' दुई खण्डकाव्य समावेश छन् । काव्य यात्राकै क्रममा उनले 'समयचक्र' (२०६२) खण्डकाव्य पनि प्रकाशित गरे । यस पछि पनि उनी काव्यकै दौडानमा रहे र 'माटोको ममता' (२०७०) काव्य सङ्ग्रह तयार गरे प्रकाशन गर्न नपाई उनी हामी माझ रहेनन् तर घिमिरेकी सहधर्मीणी टीका घिमिरेद्वारा सो काव्यसङ्ग्रह हाल प्रकाशित छ । उनले आफ्नो साहित्यिक यात्रालाई कवितामा मात्र सिमित राखेनन् । घिमिरे समालोचक पनि हुन् । उनका धेरै समालोचना कृति पत्रपत्रिकामा प्रकाशित छन् । आफ्ना केही महत्वपूर्ण समालोचनाको सङ्गालो 'समालोचना कुसुम' प्रकाशित छ (शोध नायककी श्रीमतीसँगको जानकारीबाट ) ।

## २.९ मृत्यु

कुनै पनि व्यक्ति परिवारमा जन्मिन्छ र हुर्किए बढ्दै अघिबढेर जीवनका विभिन्न गतिविधिमा संलग्न हुँदै आफ्नो जीवनलाई पूर्णता दिने गर्छ । जीवन भोगाइमा आइपर्ने विभिन्न समस्याहरूलाई पार गर्दै जाँदा जीवनको त्यस्तो मोड आइपुग्छ जुन मोडको प्राणिले कुनै पनि अवस्थामा सामना गर्न असमर्थ हुन्छ । सोहीअनुरूप आफ्नो प्रध्यापन पेशाबाट अवकास जीवन बिताइ रहेको समयमा वि.सं. २०७० कार्तिक १९ गते ६:३० बजे बुद्धिप्रसाद घिमिरेको प्राणले यो संसारलाई छोड्यो । उनको देहले यो धर्तीबाट सधैँका लागि बिदा लियो । आफ्ना आफन्त साथी, सङ्गति, श्रीमति, सन्तान, दाजुभाई सबैलाई छोडेर उनले जानु पर्‍यो । उनको देहवाशन भयो (स्रष्टाकी श्रीमती टीका घिमिरे सँगको कुराकानी बाट मिति २०७५।०९।१०) ।

यसरी विभिन्न संघर्ष गर्दै आफ्नो जीवनमा नेपाली साहित्यका लागि योगदान गर्ने एक साहित्यकारको पार्थीव रुपमा अन्त्य भयो ।

## २.१० प्रकाशित कृतिहरूको सूचि

साहित्यको काव्य विधालाई अँगालेर साहित्यको साधनामा अविरल रूपमा लागेका खण्डकाव्यकार बुद्धि घिमिरे ले साहित्यको अन्य विधामा भने थोरै मात्रामा कलम चलाको देखिन्छ उनी काव्य विधामा फुटकर कवितादेखि खण्डकाव्यसम्मको रचनामा रमाएको देखिन्छ । उनको साहित्यमा काव्य पछिको अर्को रुचिको विधा समालोचना रहेको थियो । उनका समालोचनाका धेरै कृति पत्रपत्रिकामा प्रकाशित छन् आफ्ना केही महत्त्वपूर्ण समालोचनाहरूको सङ्गालो 'समालोचना कुसुम' प्रकाशित छ । उनका हालसम्म प्रकाशित भएका कितावकार प्रकाशित कृतिहरू निम्न रहेका छन् ।

क्र.स.	कृतिको नाम	प्रकाशन वर्ष	विधा
१	म बाँचेको छु	वि.सं.२०५४	कविता सङ्ग्रह
२	किसान	वि.सं.२०६१	खण्डकाव्य
३	समयचक्र	वि.सं.२०६२	खण्डकाव्य
४	मटोको ममता	वि.सं.२०७०	कविता सङ्ग्रह
५	समालोचना कुसुम	वि.सं.२०६५	समालोचना

खण्डकाव्यकार घिमिरेका कविता सङ्ग्रह, खण्डकाव्य र समालोचना प्रकाशित छन् । उनले सबै काव्यहरूलाई छन्दबद्ध गरेका छन् । कविता गद्य र पद्य दुबै लयमा लेख्ने गर्दथे । घिमिरेका फुटकर कविता इलामका स्थानिय र भारतको वराणासीबाट प्रकाशित हुने विभिन्न पत्रपत्रिकाबाट प्रकाशित हुने गर्दथे ।

## २.११ साहित्यिक मान्यता र जीवन दर्शन

आफ्नै जीवनका सुख दुखका अनुभूतिको कलात्मक अभिव्यक्तिलाई साहित्य भनिन्छ भन्ने मान्यता काव्यकार बुद्धि घिमिरेको रहेको छ । काव्यकार घिमिरले पश्चिमी साहित्य तथा पूर्वीय साहित्यको अध्ययन गरी काव्यको रचना गरेको पाइन्छ । आफ्नो व्यक्तित्व र देशको तथा समाजको स्थितिले कविको कवित्वमा प्रभाव परेको पाइन्छ ।

साहित्यलाई काव्यकार घिमिरेले निम्न र निमुखा वर्गका जनताको पृष्ठपोषणका रूपमा चिनाएका छन् । साहित्यले सामाजिक असमानता र विकृतिको व्याख्या गर्दै

समाजलाई प्रगतितर्फ डोच्याउने खालको हुनुपर्ने मान्यता राखेको देखिन्छ । घिमिरेले आदर्श समाजको परिकल्पनालाई जोड दिएका छन् । यही कल्पनालाई साकार पार्न आर्थिक विषमता, सामाजिक भेदभाव अन्याय अत्यचारको विरोधनै साहित्यमा देखाउन खोजेको विषय हो भन्ने ठान्दछन् । घिमिरे शिक्षालाई जीवनको प्रगति र उन्नतिको वाहाक ठान्दछन् । सभ्यतालाई शालीन व्यवहार ठान्दछन् । उनी कसैका कृतिलाई हौसला दिने खालको समालोचना दिनु पर्छ भन्दछन् । व्यक्ति, समाज, समुदायमा कसैलाई डर, त्रास, नदिई हरबखत खुशी रहन दिनु जीवन अभिव्यक्ति हो तसर्थ साहित्यले हँसाउनु पर्छ रुवाउनु होइन भन्दछन् । साहित्य निष्पक्ष हुनुपर्छ उदाहरणीय, अनुकरणीय हुनुपर्छ । साहित्य छुटिहाले होइन जुटिरहने हुनुपर्छ भन्ने शिक्षा साहित्यबाट पाइनु पर्दछ । साहित्यिक व्यक्तित्व बालकदेखि वृद्ध सम्म तिनका विचार आत्मासाथ गर्ने किसिमको हुनु पर्छ । यसरी आचार्य साहित्यलाई र जीवनलाई प्रतिफलको पर्याय ठान्दछन् (शोध नायककी श्रीमतीसँगको जानकारीबाट) ।

## २.१२ बुद्धि घिमिरेको व्यक्तित्वका विविध पक्षहरू

प्रत्येक व्यक्तिको परिचयको आधार उसको व्यक्तित्व हो । व्यक्तित्व भन्नाले सामान्यतः उसको शारीरिक बनावट, भेषभुषा, बानीव्यवहार, रुची, स्वभाव, सामाजिक कार्य, पेसा आदि कुरालाई बुझ्न सकिन्छ । कुशल व्यक्तित्वका कारण व्यक्ति, समाज र राष्ट्रमा व्यक्ति अनुकरणीय बनिरहन सक्छ । यसरी हेर्दा विभिन्न क्षेत्रमा सक्रिय रहेका साहित्यकार बुद्धि घिमिरेका पनि व्यक्तित्वका विविध पाटा रहेका छन् जसमा साहित्यकार व्यक्तित्व मध्ये कवि, समालोचक प्रमुख रहेको पाइन्छ । उनका प्रमुख व्यक्तित्वको छोटकरीमा चर्चा यहाँ गरिन्छ ।

### २.१२.१ शारीरिक व्यक्तित्व

पाँच फीट दुई इन्च उचाई भएका होचो कद भएका मोटो शरीर, हँसिलो चेहरा, कसैसँग बोल्दा पहिले हाँसेर मात्र बोल्ने, आँखामा चस्माको प्रयो गर्ने, साधा जीवनमा सामान्य पोशाक लगाएर, आफ्नै घरमा समय बिताउने व्यक्ति थिए । आडम्बरी पोशाक प्रयोग गर्ने उनको बानी थिएन । उनी घर बाहिर निस्कंदा ढाका टोपी, सर्ट पैन्ट, मौसम अनुसार कोट र बाँकटे स्वीटरमा सजिएर अनी कम्बरमा छालाको पेटी, छालाकै जुता पहिरने गर्दथे जुन पहिरनले उनको बाहिरी व्यक्तित्व सरल र आर्कषक देखिन्थ्यो ।

विशेषतः भद्र र इमान्दार मानिसहरूको स्वभावलाई केलाउँदा विगत र वर्तमानमा भण्डै उस्तै-उस्तै हुनेगर्छ । बुद्धि घिमिरे पनि सानै देखी सत्यकुराको पक्षपाती थिए । छलकपट नगर्ने, इर्ष्या र कुविचार मनमा नलिने आफन्त र सहकर्मीहरूको उन्नति, प्रगतिमा सधैं खुसी बन्ने उनको स्वभाव थियो । आफूलाई चित्त नबुझेका कुरा हाँसी-हाँसी तर कटुव्यङ्ग्यका माध्यमले अभिव्यक्ति दिएर सवैलाई तर्साउने प्रवृत्ति थियो । उनको व्यङ्ग्य वाँण प्रहार हुने हुनाले उनका सहकर्मीहरू निकै सतर्क भएर बोल्ने र काम गर्ने गर्दथे । त्यसो त विद्यार्थिहरू पनि शिक्षा ग्रहणका समयमा बुद्धि सरको व्यङ्ग्यवाण देखि निकै सतर्क रहने गरेको पाइन्थ्यो ।

संस्कृत निकै दख्खल भएका कारण कक्षा शिक्षणका क्रममा प्रसङ्ग अनुसार आउने संस्कृतका श्लोकहरूको प्रस्तुतिले कतिपय साधारण विद्यार्थिहरूमा अन्योल सिर्जना हुने गथ्यो तैपनि त्यसको साधारणीकरण गरेर बुझाइदिने क्षमता घिमिरेमा रहेको थियो ।

समाजका गरीब दुःखी प्रति निकै मायाभाव व्यक्त गर्ने घिमिरे सम्पन्नले विपन्नलाई गर्ने अन्यायप्रति निकै दुःखी थिए । उनी समाजमा देखिएको छुवाछुत प्रथाको अन्त्य गरेर नयाँ सामाजिक संरचनाको सुरुवात हुनुपर्छ भन्ने विचार प्रति घिमिरे सधैं दृढ थिए ।

कसैसँग भेट हुंदा ठट्यौली पाराले बोल्ने वा अत्यन्तै निकट सम्झिएर ठट्टा गर्ने स्वभावका कारण जो कोही व्यक्ति पनि उनीप्रति तुरुन्तै आकर्षित बन्दथे । आफ्नो विषयमा निपूण भएका कारण कसैसँग नदबने, निडर एवं स्वाभीमानी स्वभाव र आकर्षक व्यक्तित्व भएका घिमिरे एक सफल व्यक्तित्वका धनी थिए ।

व्यक्तिलाई रुचिले दृढ बनाउँदछ । व्यक्तिलाई कर्ममा निरन्तरताको लागि लाग्न रुचिले नै बाध्य पार्छ । त्यसैले व्यक्तिको सम्पूर्णता बुझ्न व्यक्तिको रुचि क्षेत्रको अध्ययन आवश्यक छ । बाल्यकालकै रुचिका कारण घिमिरे साहित्यकार, समालोचक र कुशल बौद्धिक व्यक्तित्व बन्न पुगेका छन् भन्ने उनको बाल्यकालको रुचिको अध्ययन गर्दा पुष्टि हुन्छ । घिमिरेमा सानै देखि संस्कृत साहित्यको अध्ययनमा रुचि राख्ने र संस्कृत साहित्यको अध्ययन गरी विद्वान बन्ने उनको चाहनालाई मूर्त रूप दिन विविध ढंगबाट आएका समस्याहरूलाई संघर्षबाट पराजित गर्दै आफ्नो चाहना पूरा गरेरै छाडे । यसैगरी कविता रचना गर्ने, रचनाको समीक्षा गर्ने, राजनीति गर्ने, विभिन्न सभा गोष्ठीहरूमा भाग लिने, नयाँ ठाउँको भ्रमण गर्ने, सम्पादन गर्ने, साहित्य सम्बन्धि नयाँ-नयाँ खोज, अनुसन्धान गर्ने, संस्कृत, हिन्दी

र नेपालीका विविध दर्शनहरूको गहिरो अध्ययन गर्ने, समालोचना गर्ने आदि रुचि घिमिरेका थिए । समग्रमा अध्ययन, अध्यापन र साहित्य सिर्जना नै घिमिरेका रुचिका विषय रहेका थिए ।

### २.१३. साहित्यिक तथा साहित्येत्तर व्यक्तित्व

घिमिरे साहित्य, सङ्गीत, समाजसेवा, शिक्षण पत्रकारिता आदि विविध क्षेत्रमा कार्यरत रही महत्वपूर्ण अनुभव बटुलेका संघर्षशील एक आर्दश व्यक्तित्व हुन् । यहीनै उनको व्यक्तित्व हो । उनी प्रतिभाशाली, आत्मा विश्वाशी भएका कारण उनको सानै उमेरदेखि पढाइमा निरन्तरता दिदै गएको पाइन्छ । औपचारिक शिक्षाकालागि इलाम, भ्वापा, भारत लगायतका ठाउँमा अध्ययन गरेका उनले त्रिभूत विश्वविद्यालय कीर्तिपुर काठमाण्डौबाट स्नातकोत्तर सम्मको अध्ययन पूरा गरेका थिए । उनी एक असल प्राध्यपक, कुशल पत्रकार, हँसिला तथा फूर्तिला साहित्यकारका रूपमा चिनिन्थिए । चाँहिदो मात्रामा सुविधाको उपयोग गर्नु, सँधैँ हँसिलो मुद्रामा देखिनु, उनको बानी रहेको छ । बोलीवचनमा मिठास्, स्वभावमा शिष्टता, कार्यगत सहजता देखिनु पनि उनको व्यक्तित्वको परिचय हो । आचार्य सानै उमेरदेखि संगीत प्रतिको अभिरुचि, साहित्य प्रति भुकाव राख्ने देखिन्छन् । उनको व्यक्तित्व बहुमुखी छ । यसरी नेपाली साहित्य सङ्गीत, कला, संस्कृति, समाज सेवा लगायत सम्पूर्ण मानव जीवनसँग सम्बन्धित सम्पूर्ण क्षेत्रमा उनको संलग्नता र सक्रियता भएकै कारण आचार्य राष्ट्रकै एक नक्षत्र रत्नका रूपमा चिनाउन सकिने व्यक्ति हुन् ।

बुद्धि घिमिरेको व्यक्तित्व	
साहित्यिक व्यक्तित्व	साहित्येत्तर व्यक्तित्व
समालोचक व्यक्तित्व	शैक्षिक व्यक्तित्व
कवि व्यक्तित्व	प्राध्यापक व्यक्तित्व
खण्डकाव्यकार व्यक्तित्व	पत्रकार व्यक्तित्व
	राजनीतिक व्यक्तित्व

#### २.१३.१ समालोचक व्यक्तित्व

साहित्यका दुई पाटा छन् । जसमा सिर्जना र समालोचना रहेका छन् । साहित्य सिर्जना पछि मात्रै समालोचना हुने गर्छ । यसै गरी साहित्यका यी दुवै क्षेत्रमा आफ्नो

कलमलाई राम्रोसंग चलाउन घिमिरे सक्षम बने । साहित्यका दुवै क्षेत्रमा आफ्नो कलम चलाउन सफल सहित्य समालोचक बुद्धि घिमिरेले साहित्य र समालोचनाको दुवै क्षेत्रमा कलम चलाएर सफल भएका हुन् । सिर्जना उसको पहिलो पाटो हो र समालोचना सिर्जना पछिको पाटो हो । उनको पहिलो समालोचनात्मक रचना “देवासुर संग्राम परिचयात्मक चिन्तन” रहेको छ । यो रचना बनारसबाट प्रकाशित ‘मिरमिरे’ साहित्यिक पत्रिकामा वि.सं. २०३३ को पहिलो अडकमा प्रकाशित भएको थियो । उनका विभिन्न पत्रपत्रिकामा प्रकाशित सबै रचनाहरूको संगालोको रूपमा ‘समालोचना कुसुम’ समालोचना संग्रह प्रकाशित भएको छ । यस संग्रहमा जम्मा १६ वटा समालोचना रहेका छन् । समालोचनाका क्षेत्रमा सफल रूपमा कलम चलाएका घिमिरेलाई एक समालोचक व्यक्तित्वका रूपमा चिन्न सकिन्छ ।

### २.१३.२ कवि व्यक्तित्व

कवितालाई सहित्यको जल्दोबल्दो विधाकारूपमा चिनिन्छ । कविका रूपमा बुद्धि प्रसाद घिमिरे ‘मुटु जलन लागेको छ’ गद्य कविता लिएर नेपाली साहित्यमा प्रवेश गरेका थिए । यो कविता वि.सं. २०२६ बाट औपचारिक रूपमा कवि जीवनमा प्रवेश गरेका घिमिरेका कविताहरूविभिन्न पत्रपत्रिकामा प्रकाशित भए । उनको फुटकर कविताहरूको पहिलो सङ्ग्रहका रूपमा वि.सं. २०५४ मा ‘म बाँचेको छु’ कविता संग्रह प्रकाशित भयो । उनले यो कविता संग्रह पछि ‘माटोको ममता’ कविता संग्रह २०७० सालमा प्रकाशित भयो । यसप्रकार उनका दुईवटा कविता संग्रह प्रकाशित भएका छन् । उनका कविताहरू परिष्कारवादी-प्रगतिवादी शैलीका देखिएका छन् । यसरी कवि घिमिरे नेपाली साहित्यको कविताका क्षेत्रमा परिचित छन् ।

### २.१३.३ खण्डकाव्यकार व्यक्तित्व

कविका रूपमा परिचित भएपछि घिमिरेलाई अभूत हौसला र उत्साह प्राप्त भयो । त्यसकारण उनलाई खण्डकाव्य तर्फ आकर्षित बनायो । वि.सं. २०६१ मा ‘किसान खण्डकाव्य’ प्रकाशित गराए । यसै खण्डकाव्यमा ‘मान्छे’ नामक खण्डकाव्य पनि समावेश छ । उनको तेस्रो खण्डकाव्य ‘समयचक्र २०६२’ खण्डकाव्य प्रकाशित भएको छ । सामाजिक विषयबस्तुलाई खण्डकाव्यको विषय बनाउँदै शास्त्रीय वर्णामात्रीक छन्दमा घिमिरेका कविताहरूसिर्जना भएका छन् । यसरी आफ्नो व्यस्तताका बावजुद पनि घिमिरेले तिनवटा खण्डकाव्यहरू प्रकाशित गराएर खण्डकाव्यकार बन्न सफल भएको देखिन्छन् ।

## २.१४ साहित्येतर व्यक्तित्व

बुद्धि घिमिरेको साहित्यिक व्यक्तित्व जति महत्वको पाइन्छ, साहित्येतर व्यक्तित्व पनि कम महत्वको पाइँदैन । आफ्नो जीवनको धेरै समय शिक्षण पेशामा विताएका हुन् । घिमिरेका सामाजिक, तथा राजनीतिक कार्य पनि उतिकै सक्रिय रहेका छन् । उनको पत्रकारिता व्यक्तित्व पनि धेरै सक्रिय रहेको छ ।

### २.१४.१ शैक्षिक व्यक्तित्व

बुद्धि घिमिरेको अध्ययनको सुरुवात घरमै सामान्य रुद्री, चण्डी सिक्ने क्रममा भएको कुरा उनको पारिवारिक स्रोतबाट बुझिन्छ । उनले घरमा गरेको सामान्य स्वअध्ययनकै क्रममा रुद्री, चण्डी पढ्ने ज्योतिषको पञ्चाङ्ग गयना गर्ने अवसर प्राप्त भएको कुरा शोधको क्रममा बुझिन्छ । आफ्नै घरमा सामान्य शिक्षा आरम्भ गरिसकेपछि ६ वर्षको उमेरमा मात्र उनले औपचारिक शिक्षामा प्रवेश गरेका थिए । उनले औपचारिक शिक्षा आरम्भ गरेको विद्यालयको नाम सुम्बेक मिडिल स्कूल थियो । उनी यस स्कूलमा भर्ना हुदा एकै चोटि कक्षा दुईमा भर्ना भएका थिए । घिमिरेले सो स्कूलमा दुई वर्ष मात्र अध्ययन गरे । त्यसवेला नेपालको शैक्षिक स्थिति त्यति राम्रो नभएको कारण घिमिरे शिक्षाको लागि विदेशीनु परेको उनको पारिवारिक स्रोतले बताउँछ । उनको परिवार त्यसवेला निम्नवर्गीय रहेको थियो आर्थिक अवस्था कमजोर भएको कारण उनले अध्ययनको क्रममा धेरै दुख कष्ट भल्नु परेको अवस्था उनको पारिवारिक स्रोतले बताउँछ । घिमिरेको औपचारिक शिक्षा लगभग भारतबाटै पूरा भएको र नेपालको त्रिभुवन विश्वविद्यालयबाट उनले स्नातकोत्तर तह सफलका साथ पूरा गरी विधावारिधी अध्ययनको कोशिश गरे पनि सो कोशिस पूरा हुन सकेन ।

### २.१४.२ प्राध्यापकीय व्यक्तित्व

साहित्यकार बुद्धि प्रसाद घिमिरेका व्यक्तित्वका पाटालाई पल्टाउँदा उनको व्यक्तित्वको मुख्य पक्ष चाहिं प्राध्यापन नै देखिन्छ । जीवन निर्वाहदेखि साहित्यका विभिन्न विद्यामा कलम चलाउन आर्थिक दायित्व बेहोर्ने तथा उनका प्रतिभालाई उजागर हुने मौका दिने चाहिं प्राध्यापन नै हो । त्यसैले उनको लामो समयको प्राध्यापन पेसाले उनलाई एक सफल प्राध्यापकका रूपमा स्थापित गरेको पाइन्छ ।

बनारस बसाईकै क्रममा “चिदानन्द संस्कृत महाविद्यालय” र “हरिहर संस्कृत विद्यालय” मा दुई- दुई वर्ष प्राध्यापन गरेर शिक्षण पेसामा प्रवेश गरेका घिमिरेले यसपछि महेन्द्र रत्न बहुमुखी क्याम्पस इलाममा वि.सं. २०३५ देखि २०६८ सालसम्म प्राध्यापन गरेका थिए । प्राध्यापनको क्रममा वि.सं. २०४८/०४९ मा मेची बहुमुखी क्याम्पस भद्रपुरमा १५ महिना प्राध्यापन गरेका थिए । म.र.ब. क्याम्पस इलामको नेपाली विभागको विभागीय प्रमुखका रूपमा उनले आफ्नो शिक्षण अवधिभर काम गरेको देखिन्छ ।

घिमिरे एक योग्य नेपाली शिक्षकका रूपमा परिचित थिए । संस्कृत र नेपाली विषयको वृहत ज्ञान भएकाले घिमिरेको अध्यापन कलाबाट तल्लो तह भन्दा माथिल्लो तहका विद्यार्थीहरू बढी लाभान्वित हुनेगरेको पाइन्छ । स्नातक र स्नातकोत्तर तहका विद्यार्थीहरूलाई धेरै भन्दा धेरै जानकारी आवश्यक हुने हुनाले सो कुरा परिपूर्ति गर्न उनि सक्षम थिए । प्राध्यापन क्षेत्रमा समग्र जीवनलाई समर्पित गर्ने व्यक्तित्व बुद्धि प्रसाद घिमिरेको प्राध्यापक व्यक्तित्व सफल रहेको देखिन्छ ।

### २.१४.३ पत्रकार व्यक्तित्व

पत्रपत्रिकाको मोहबाट कुनै पनि साहित्यकार पृथक रहन सक्दैन । घिमिरेको सम्पादक व्यक्तित्वको विकास बनारसमा रहँदा नै विभिन्न साहित्यिक पत्रपत्रिकाको सम्पादन गरेर भईसकेको देखिन्छ । उनको सम्पादनको पहिलो प्रयासका रूपमा ‘मञ्जरी’ पत्रिका प्रकाशित भएको थियो । सम्पूर्णानन्द विश्व विद्यालयबाट वार्षिक मुखपत्रका रूपमा प्रकाशित हुने उक्त पत्रिकाको २०२५ र २०२६ का दुई अंकको उनले सम्पादन गरेका थिए ।

त्यस्तै गरेर मेची अञ्चल छात्र समुदायद्वारा वार्षिक मुखपत्रकै रूपमा प्रकाशित सर्पण (२०२८/०२९) का लगातार दुई अंक पनि घिमिरेको सम्पादनमा प्रकाशित भएका थिए । ‘नेपाली प्रगतिशिल अध्ययन मण्डल’ वाराणासीद्वारा वार्षिक मुखपत्रकै रूपमा प्रकाशित “मिमिरे” नामक पत्रिकाको ०३३/०३४ का अंक पनि उनकै सम्पादनमा प्रकाशित भएको थियो ।

नेपाल प्राध्यापक संघ महेन्द्र रत्न बहुमुखी क्याम्पस इलामको वार्षिक मुखपत्रका रूपमा प्रकाशित भइरहेको ‘अन्वेषण’ पत्रिकाको घिमिरेले वि.सं. २०४६ देखि वि.सं.२०६८ सम्म सम्पादन गरेका थिए । यस्तै म.र.ब. क्याम्पसको नेपाली विभागद्वारा प्रकाशित ‘समस्यापूर्ति कविता सङ्ग्रह’ २०६२ को पनि सम्पादन गरेका थिए । आफ्नो अध्ययनकै क्रममा उनले ‘छात्र प्रभा (२०२८/०२९) को सम्पादन गरेका थिए । यो साहित्यिक वार्षिक



पत्रिका बनारसबाट प्रकाशित भएको थियो । इलाम जिल्लाको सदरमुकामबाट प्रकाशित भएको 'समतालहर' २०५३/२०५४ को दुई अंक पनि उनले सम्पादन गरेको पाइन्छ । यसरी मूल्याङ्कन गर्दा साहित्यिक पत्रकारीताको क्षेत्रमा उनको सम्पादक व्याक्तित्व निकै प्रभावशाली भएको पुष्टि हुन्छ ।

### २.१४.४ राजनैतिक व्याक्तित्व

घिमिरेका सबैखाले व्याक्तित्वको पृष्ठभूमि तयार भने बनारस बसाईकै क्रमबाट भएको देखिन्छ । उनको अध्ययनक्रमसंगै विभिन्न व्याक्तित्वका पाटाहरू बनारससंग जोडिएको पाइन्छ । यसैक्रममा राजनैतिक व्याक्तित्वको सुरुवात पनि बनारसबाटै भएको थियो । बनारसका प्रगतिशिल विद्यार्थीहरूको निकटता र उनिहरूको व्यवहारले घिमिरेलाई आकर्षित गर्‍यो । उनिहरूको संगतले विस्तारै घिमिरे वामपन्थीहरूको विचारसंग आकर्षित बने । यसरी राजनीतिदर्शन अग्रसर भएका उनी प्रगतिशिल पक्षबाट सन् १९७८ मा नेपाली छात्रपरिषद वाराणसीको अध्यक्षमा भारीमतले विजयी बनेर काम गरे । उनले बनारसमा १३ वर्षसम्म अध्ययन गर्ने क्रममा विद्या धर्म प्रचारिणी समिती बनारसको सदस्य, नेपाली पुस्तकालयको उपाध्यक्ष र नेपाली संस्कृत महाविद्यालयको बनारसको नेपाली विषयको प्राध्यापक भइ केहि समय स्वयंसेवकको काम गरेको पाइन्छ । फलतः उनी वि.सं. २०२४/०२५ तिर देखिनै कम्युनिष्ट राजनीतिदर्शन होमिए । नेपालमा पंचायति एक दलिय शासन थियो । सो व्यवस्थाप्रति घिमिरेका असहमतिहरूमौलाइरहेकै अवस्थामा नेपाल कम्युनिष्ट पार्टीका संस्थापक महासचिव कमरेड पुष्पलाल श्रेष्ठसंगको सम्पर्क र भेटघाटबाट उनले प्रगतिशिल आन्दोलन र मार्क्सवादी विचारधाराका बारेमा निकै जानकारी प्राप्त गर्ने अवसर पाए ।

तत्कालीन वाराणसेय संस्कृत विद्यालयमा स्नातक तहमा अध्ययन गर्दा नै स्नातक दोस्रो वर्षको कक्षाप्रतिनिधिको रूपमा विश्व विद्यालय छात्र संघमा समेत निर्वाचित भएका थिए । बनारसको हिन्दुस्तानी बहुलता भएको ठाउँमा चुनावद्वारा निर्वाचित भएको कुरालाई मूल्याङ्कन गर्दा उनको नेतृत्व क्षमता कै कारण हो । यसरी घिमिरे विद्यार्थीकाल देखि नै राजनैतिक कुशलता रहेको प्रष्ट हुन्छ । यसप्रकार घिमिरेका प्रमुख व्याक्तित्वहरूको छोटकरीमा चर्चा गर्न सकिन्छ ।

## २.१५ सम्मान तथा प्रशंसा पत्रहरु

जोसुकै मानिससँग कुनै न कुनै विशिष्टता रहेको हुन्छ । त्यस्ताको प्रतिभाले बाहिर प्रस्फुटन हुने अवसर पाएन भने त्यस्ता प्रतिभा ओइलाउने गर्दछन् । व्यक्तिले आफ्नो प्रतिभा र क्षमतालाई समाज सामू देखाएमा तत्कालीन समाज र परिवेशले त्यस व्यक्तिको प्रतिभाको लेखाजोखा गर्ने गर्दछ । नेपाली साहित्यको विकास तथा उत्थानमा सहयोग पुर्याए बापत समाजका विभिन्न संघसंस्थाबाट बुद्धि घिमिरेलाई प्राप्त भएको सम्मान तथा पुरस्कारहरु निम्न अनुसार रहेका छन् ।

क्र.सं.	सम्मान गर्ने संघसंस्था	साल
१	श्री राम जानकी मन्दिर समिति बुधवारे, भापा	वि.सं.२०५७
२	लेखनाथ पुस्तकालय चन्द्रगढी ७, भापा	वि.सं.२०६२
३	माईपोखरी महोत्सव (२०६२),इलाम	वि.सं.२०२०६२
४	नवरङ्ग साहित्य प्रतिष्ठान धरमपुर, भापा	वि.सं.२०६८

## २.१६. जीवानी व्यक्तित्व र कृतित्वबीच अन्तरसम्बन्ध

बुद्धि घिमिरे जीवनीको यात्राको क्रममा अनेक क्षेत्रमा संलग्न भई महत्वपूर्ण कार्यहरु गर्दै आएका एक सामान्य व्यक्ति भन्दा भिन्न राष्ट्रिय व्यक्तित्वका रूपमा स्थापित भएको पाइन्छ । उनको व्यक्तित्व र उनले लेखेका कृतिहरुको सम्बन्ध निकट रहेको देखिन्छ । उनका कृतिहरुले उनमा आएका जीवन यात्राका हरेक क्रियाकलापको बोध गरेको पाइन्छ । घिमिरे निम्नमध्यम स्तरीय आर्थिक अवस्थाका कारण शिक्षा प्राप्त गर्न केही संडघर्ष गर्नुपरेको देखिन्छ । उनी नेपाली लगायत अग्रेजी र हिन्दी भाषाका पनि ज्ञाता रहेको पाइन्छ । उनको मूल कार्य क्षेत्र शिक्षण रहे पनि उनको साहित्यमा विशेष दखल रहेको पनि बुझिन्छ । घिमिरेको साहित्य लेखन बिस्तार सहजबाट गहन र जटिल क्षेत्रतिर मोडिएको पाइन्छ । प्रारम्भमा कविता लेखन थालेका कवि घिमिरेले कविता सङ्ग्रह तयार गर्दै समालोचक र खण्डकाव्यकारका रूपमा पनि स्थापित भएका थिए । उनका कविताकृतिहरुले नविनतम् मूल्य स्थापित गराउन सफल भएको पाइन्छ ।

विभिन्न क्षेत्रसँग सम्बद्ध रहेकाले उनी धेरै व्यस्त रहने गर्दथे । घिमिरेको मानसिक अवस्थामा भएको भावनाको विपुलता र कल्पनात्मक शक्ति प्रचुरताको परिमाण स्वरूप

उनको साहित्यिक लेखन अगाडि बढेको देखिन्छ । समग्र जीवनीका मुलभूत पक्षहरु महत्वपूर्ण कार्यहरु अगाडि बढाएको पाइन्छ । तिनबाट बनेको उनको उच्च व्यक्तित्व तथा तिनै जीवनीका विविध पक्षहरु देखापरेको पाइन्छ । व्यक्तित्वको प्रभाव उनको लेखनमा परेको देखिन्छ । त्यसमा पनि उनको पारिवारिक अवस्था तत्कालीन सामाजिक परिवेश शिक्षा पेशामा संलग्न रहेको पाइन्छ । उनको व्यक्तित्व पत्रकारिता, राजनीति तथा प्राध्यपनमा पनि पनि उच्च देखिन्छ ।

\*

## तेस्रो परिच्छेद

### खण्डकाव्यको सैद्धान्तिक परिचय

#### ३. खण्डकाव्यको सैद्धान्तिक स्वरूप

##### ३.१ साहित्यको एक विधाका रूपमा कविता

कविता साहित्यको एक प्रमुख विधा हो । लालित्यपूर्ण एवं सुन्दर भाषामा जीवनका अनुभूति र प्रभावको सुन्दरतम अभिव्यक्ति नै साहित्य हो । लय वा छन्दका आधारमा साहित्यलाई दुई भागमा वर्गीकरण गरिएको छ । गद्य र पद्य । कथा, उपन्यास, नाटक जस्ता आख्यानात्मक साहित्य र निबन्ध, जीवनी जस्ता आख्यानेत्तर साहित्य गद्य अन्तर्गत पर्दछन् भने आख्यात्मक वा आख्यारहित सम्पूर्ण कविता काव्य (गद्य कविता समेत) पद्य अन्तर्गत पर्दछन् । यस आधारमा हेर्दा मानवीय अन्तर्गतका अनुभूतिको भाषाका माध्यमबाट गरिने लयात्मक अभिव्यक्तिलाई कविता भनिन्छ । लय नै कवितालाई अन्य साहित्यका विधाबाट छुट्टयाउने प्रमुख आधार हो । यही कविता साहित्यको एक प्रमुख विधा हो ।

##### ३.२ कविताको एक उपविधाका रूपमा खण्डकाव्य

कविता विभिन्न उपविधाहरू छन् । आयामका दृष्टिले दुई पाउ/हरफका साना मुक्तक कवितादेखि लिएर एकलाख श्लोक संख्या भएको महाभारत जस्तो बृहत्तम समाख्यानात्मक पद्य रचनालाई पनि कविताकै रूप मानिन्छ । यसरी कविता आयामका दृष्टिले सानो भन्दा सानो पनि हुन सक्छ र बृहत्तर आयामको पनि हुन सक्छ । कवितालाई संरचनात्मक वा अनुभूतिको विस्तारका दृष्टिले विभिन्न भागमा वर्गीकरण गरिएको पाइन्छ । संरचना र अनुभूति विस्तारका दृष्टिले कविताका विविध उपभेद देखिन्छन् । लघुतम रूप, लघु रूप, मध्यम रूप, बृहत्तम रूप र बृहत्तर रूप (त्रिपाठी, २०४६:१२) । कविताको लघुतम रूपलाई मुक्तक कविता, लघु रूपलाई फुटकर कविता, मध्यम रूपलाई खण्डकाव्य, बृहत् रूपलाई महाकाव्य (कलात्मक महाकाव्य) र बृहत्तर रूपलाई विकासशील महाकाव्य पनि भनिन्छ । खण्डकाव्य कविताको मझौला रूप अन्तर्गत पर्दछ । यो फुटकर कविताभन्दा माथिल्लो र महाकाव्य भन्दा तल्लो कवितात्मक एकाइ हो । त्यसैले कविताका पाँच उपविधामध्ये खण्डकाव्य मझौला आयामको कवितात्मक उपविधा मानिन्छ ।

### ३.४ खण्डकाव्यको परिभाषा : पूर्वीय चिन्तनका आधारमा

पद्य कविताको एक प्रबन्धात्मक उपभेद खण्डकाव्य हो भन्ने देखाई सर्वप्रथम त्यसलाई परिभाषित गर्ने काम चौधौं शताब्दीका संस्कृत साहित्यशास्त्री विश्वनाथले गरेबाट खण्डकाव्यसम्बन्धी सैद्धान्तिक चिन्तनको मूल स्रोत संस्कृत साहित्यशास्त्र नै ठहर्दछ । त्यसैले संस्कृत साहित्यशास्त्रीय चिन्तन-परम्परामा पद्यात्मक (कवितात्मक) प्रबन्ध-काव्यका बारेमा गरिएको सैद्धान्तिक चिन्तनका आधारमा खण्डकाव्यको सैद्धान्तिक स्वरूप ठम्याउनु आवश्यक देखिन्छ (अवस्थी, २०६४ : ४३) ।

संस्कृत साहित्यशास्त्रको परम्परामा सर्वप्रथम रुद्रटले देखाएका प्रबन्धकाव्यको लघु भेद लघुकाव्य ले खण्डकाव्यका लक्षणलाई निकै मात्रामा प्रस्तुत गरेको छ । आकारप्रकारका दृष्टिले महाकाव्यका व्यतिरेकमा उनले प्रयोग गरेका 'लघुकाव्य' भन्ने संज्ञा सार्थक पनि छ । उनले लघुकाव्यको उदाहरणका रूपमा 'मेघदूत' लाई नै प्रस्तुत गरेका हुनाले परवर्ती आचार्य विश्वनाथले रुद्रटले बताएको 'लघुकाव्य' लाई नै प्रस्तुत गरेको हुनाले परवर्ती आचार्य विश्वनाथले रुद्रटले बताएको 'लघुकाव्य' लाई नै खण्डकाव्य भनेका हुन् भन्ने अड्कल गर्न सकिन्छ । रुद्रटका अनुसार पुरुषार्थ चतुष्टय (धर्म, अर्थ, काम र मोक्ष) मध्ये कुनै एकको अनि सम्पूर्ण रसको असमग्र वा कुनै एक रसको पूर्ण अभिव्यक्ति गरिएको रचना लघुकाव्य हो । उनीपछि आनन्दवर्धनद्वारा निर्देशन पद्य-काव्यका दश भेदहरूमध्ये क्रमशः 'पर्यायबन्ध' र 'परिकथा' मा लघु काव्य वा खण्डकाव्यअन्तर्गतका आख्याननिरपेक्ष कोषात्मक रूप वा आख्यानात्मक खण्डकाव्यहरूको लगभग दिग्दर्शन प्राप्त हुन्छ भने कुनै प्रसिद्ध कथाको एक भाग वा एक देशको वर्णन गर्ने 'खण्डकथा' सँग नै खण्डकाव्यको निकट सम्बन्ध देखा पर्छ । सम्भवतः यह निकटताका कारणले नै परवर्ती युगमा पद्यप्रबन्धको एक भेदका रूपमा 'खण्डकाव्य' को 'खण्ड' शब्दलाई यथावत् रूपमा ग्रहण गरी आख्यान-विधासँग ज्यादा सम्बन्ध राख्ने 'कथा' शब्दका सट्टा 'काव्य' शब्द राखी 'खण्डकाव्य' भन्ने नामाकरण विश्वनाथद्वारा गरिएको हो । उनले खण्डकाव्यलाई यसरी परिभाषित गरेका छन् ;

“भाषा -विभाषानियमवाट बन्ने काव्य त सर्गमा

पद्य एकार्थमा मिल्ने सन्धिसामग-युक्त होस्

जस्तै-भिक्षाटन, आर्याविलास पनि

खण्डकाव्य त काव्यकै एकादेशानुसार होस्

जस्तै - मेघदूत इत्यादि । ” (अनुवाद कोमलनाथ अधिकारी)

विश्वनाथले महाकाव्यका सापेक्षतामा 'काव्य' लाई चिनाई त्यही काव्यका सापेक्षतामा नै 'खण्डकाव्य' लाई चिनाएका छन् । उनका दृष्टिमा 'काव्य' त्यो प्रबन्धात्मक पद्यकाव्य हो जो संस्कृत भाषाका अतिरिक्त प्राकृत र अप्रभंशजस्ता भाषाविभाषाहरूमा समेत लेखिन्छ । उनले साहित्यदर्पणमा दिएको 'काव्य' को यस परिभाषामा 'सर्गसमुज्झितम्' का सद्वा 'सर्गसमुत्थितम्' भन्ने पाठान्तरसमेत भेटिएबाट काव्य सर्गयुक्त वा सर्गरहित पनि हुन सक्ने बुझिन्छ । यसै गरी एकार्थ वा एकान्वितिपूर्ण पद्यहरूबाट 'काव्य' बन्दछ र यो सन्धिसामग्रीले युक्त भए पनि यसमा समग्र सन्धि (महाकाव्यीय पाँचवटै सन्धि) को प्रयोग नहुने कुराको सङ्केत पनि विश्वनाथले दिएको छ । यति कुरा भनिसकेपछि भिक्षाटन र आर्याविलास जस्ता काव्यलाई उदाहरणका रूपमा पेस गर्दै उनले यस्तै 'काव्य'का एक देशको अनुसरण गर्ने प्रबन्धकाव्य 'खण्डकाव्य' हो भनेका छन् । यसबाट के प्रस्ट हुन्छ भने विश्वनाथका दृष्टिमा भाषाविभाषाहरूमा (पनि) रचन सकिने, सर्गयुक्त वा सर्गरहित, सन्धि समग्रताद्वारा वर्जित एकान्वितिपूर्ण पद्यहरूबाट संरचित 'काव्य' कै एक देशको अनुसरण गर्ने प्रबन्धकाव्य 'खण्डकाव्य' हो । यसरी संस्कृत साहित्यशास्त्रमा कविताविधाको एक उपभेदका रूपमा सर्वप्रथम 'खण्डकाव्य'को नामाङ्कन र लक्षण-निर्देश गर्न काम आचार्य विश्वनाथबाट भयो । तर उनको खण्डकाव्यसम्बन्धि परिभाषा स्वयममा पनि अपर्याप्त देखिन्छ । उनले प्रबन्धकाव्यको सर्वोत्तम स्थान महाकाव्यलाई प्रदान गर्दै त्यस महाकाव्यको जस्तो सन्धिसंग्रता (पाँच सन्धिको प्रयोग : महाकाव्यजतिकै जीवन समग्रतालाई समेटेका अवस्था) नरहेको पद्यभेदलाई 'काव्य' मानी त्यहि 'काव्य' को पनि एकादशीय वा खण्डरूपलाई सिद्धान्ततः 'खण्डकाव्य' मानेका छन्; तर त्यस 'खण्डकाव्य'का अरू विस्तृत लक्षण उनले दिएका छैनन् । यसै सन्दर्भमा उनले त्यस 'खण्डकाव्य'का अरू विस्तृत लक्षण उनले दिएका छैनन् । यसै सन्दर्भमा उनले त्यस 'कोषकाव्य' को पनि सङ्केत गरेका छन् जसमा पारस्परिक अपेक्षा नभएको तर समूहबद्ध श्लोकराशि रहने गर्दछ । यी कोषकाव्यगत पद्य पूर्वोक्त 'काव्य' वा 'खण्डकाव्य' मा जस्तै एकार्थप्रवण नरही परस्पर अपेक्षारहित हुने गरे पनि तिनलाई कुनै ब्रज्याक्रम (सजातीय प्रसङ्गको एकस्थानिक वर्णक्रम) मा रचना गर्दा नै मनोहरता प्राप्त हुने उल्लेख समेत उनले गरेका छन् । यसबाट आख्यानात्मक एकार्थ

प्रवणतामा आधारित खण्डकाव्यको आख्याननिरपेक्ष क्रमबद्धतामा आधारित कोषकाव्यीय पूरक सिद्धान्तसमेत विश्वनाथका चिन्तनमा प्राप्त हुन्छ (अवस्थी, २०६४ : ४५) ।

संस्कृत साहित्यशास्त्रीय चिन्तन-परम्पराको उपर्युक्त परिप्रेक्षमा खण्डकाव्यसम्बन्धी सैद्धान्तिक आधार रुद्रटको 'लघु काव्य' सम्बन्धी मान्यतामा, आनन्दवर्धन-अभिनव गुप्तका 'पर्यायबन्ध-परिकथा-खण्डकथा' सम्बन्धी मान्यतामा र विश्वनाथको 'खण्डकाव्य' सम्बन्धी परिभाषामै प्राप्त गर्न सकिन्छ । अभिनव गुप्तले 'खण्डकथा'मा कुनै प्रसिद्ध कथाका एक भागको वर्णन हुन्छ भने तापनि हालका 'खण्डकाव्य' मा त्यो हुन वा नहुन पनि सक्तछ र विश्वनाथले सङ्केत गरेको आख्यानेत्तर वर्ण्य विषयको ब्रज्याक्रम पनि खण्डकाव्यको वैकल्पिक ढाँचा हुन सक्तछ । विश्वनाथले भनेभैं 'खण्डकाव्य' ले 'महाकाव्य' भन्दा केहि कम विस्तार भएको 'काव्य' का सामग्री वा प्रसारको एक देश वा एक भागको लगभग निकट रहि एकार्थप्रवण आख्यान वा वर्ण्य विषयको प्रबन्धन भने प्राप्त गर्नु नै पर्दछ । यो खण्डकाव्य सर्गयुक्त, समग्रसन्धिवर्जित र एकान्वितिपूर्ण आख्यानात्मक वा वर्ण्य विषयका दृष्टिले नै क्रमबद्ध पद्यहरूद्वारा संरचित भने रुद्रटको 'लघु काव्य' सम्बन्धि मान्यताबाटै प्राप्त गर्न सकिन्छ । मानिसले चतुर्वर्ग (धर्म, अर्थ, काम र मोक्ष) मध्ये कुनै एकको र जीवनका सबै रसमध्ये कुनै एकको अङ्गी वा प्रमुख भूमिका रहेको कर्म र फलप्राप्तिसँग आफ्नो जीवनको एक कालखण्ड वा समयखण्डको जुन उपयोग गर्दछ त्यसैसँग नै उनले (रुद्रटले) भनेभैं खण्डकाव्यको आख्यानात्मक वा आख्यानरहित विषयवस्तुका साथै भावपरिवेश सम्बन्धित हुन आउँछ । त्यसैले यो खण्डकाव्य मानवजीवनको र प्रबन्धात्मक पद्य-काव्यसंरचनाको पनि महान् नभई लघु र पूर्ण सङ्कथनात्मक रूप ठहर्छ ।

संस्कृत साहित्यशास्त्रीहरूका खण्डकाव्य सम्बन्धी यिनै धारणहरूलाई समाती निचोडमा खण्डकाव्यलाई यसरी चिनाउन सकिन्छ : "खण्डकाव्य कविता विधाको त्यो प्रबन्धात्मक रूप हो जो सर्गरहित वा सर्गसहित हुन सक्तछ, जसले समग्रसन्धिको अपेक्षा गर्दैन, जो आख्यानात्मक वा सर्गरहित अनि एकान्वितिपूर्ण पद्यहरूद्वारा संरचित हुन्छ र जसमा एकै उद्देश्यप्राप्तिमा प्रवृत्त जीवनखण्डको वा जीवनगत कालखण्डको ('महाकाव्य', 'सकलकथा' र विश्वनाथीय 'काव्य' का दाँजामा लघु र खण्डात्मक अनि फुटकर कविताका दाँजामा अपेक्षाकृत विस्तारित किसिमको) र कुनै एक पुरुषार्थ वा मानवार्थको र रसविशेषको अभिव्यक्ति हुन्छ (अवस्थी, २०६४ : ४५) ।

### ३.४ खण्डकाव्यको परिभाषा, पाश्चात्य चिन्तनका आधारमा

पाश्चात्य साहित्यको कविता विधाअन्तर्गत चर्चाका क्रममा पूर्वीय जगत्मा भैं ठीक मिल्ने गरी खण्डकाव्यसम्बन्धी सैद्धान्तिक चर्चा गरेको पाइँदैन भन्ने कुरा विज्ञहरूले उल्लेख गरेका छन् । महाकाव्य, फुटकर कविताको विस्तृत चर्चा गरिएको भेटिए पनि यी दुईका बीचको अवस्थामा देखापर्ने खण्डकाव्यको चर्चा नपाइने हुँदा पाश्चात्य जगत्मा देखापर्ने लामो कविता नै लगभग खण्डकाव्यको नजिक देखा पर्छ । त्यस बाहेक पाश्चात्य साहित्यको प्राचिन गाथाहरूलाई अध्ययन गर्दा हामीले भन्ने गरेको खण्डकाव्यका नजिक नजिक पुग्न सकिने स्थिति भने त्यहाँको वास्तविकता र यथार्थ हो । पाश्चात्य साहित्यका प्राचिन गाथाहरूमा कथातत्वका आधिक्य प्रवलता र कवित्वको दूर्बलता भेटिए पनि वास्तवमा तिनै गाथाहरू खण्डकाव्यको समकक्षी रहेको बताएको छ ।

पाश्चात्य परम्परामा कविताका विकासका क्रममा लय, संरचना तथा भाव विषय वस्तुमा आधारित साना-ठुला कविता-आकृतिका अनेक पारिभाषिक संज्ञा भेटिए पनि तात्विक रूपमा लघु (छोटा) कविता र दीर्घ (लामा) कविताका साथै दीर्घतर/दीर्घतम् समाख्यानात्मक कवितामा कलात्मक महाकाव्य (इपिक अफ आर्ट) र विकासशील महाकाव्य (इपिक अफ ग्रोथ) समेत चार श्रेणी नै रहेको ठान्न सकिन्छ भनी त्रिपाठीले उल्लेख गरेका छन् ।

यसरी कविताका चार उपविधाको चर्चा पाश्चात्य जगत्मा भेटिए पनि महाकाव्यलाई छोडेर उनीहरूले औँलयाएका लामा कवितामा नै खण्डकाव्योचित गुण फेला पर्दछन् । अझ प्राचिन कालमा बाहेक मध्यकालमा हुर्किएका र विकसित भएका लामा कविताका भेदभिन्न खण्डकाव्य सलबलाउन थाल्दछन् । वास्तवमा पश्चिमाहरूले लामा कविताहरूलाई गाथा, आख्यानात्मक कविता, रोमाञ्च काव्य, गोपकाव्य, शोककाव्य गरी कविताको विभेद छुट्याएको पाइन्छ । यसबाहेक प्राचिन ग्रीसपछि प्राचिन रोमदेखि आधुनिक युरोपसम्मका पश्चिमी परम्परामा पत्रकाव्य, गीतिकाव्य, ग्रामकाव्य, (गोपकाव्य), व्यङ्ग्यकाव्य, चरितकाव्य, नाट्यकाव्य, आदिका माध्यमबाट कविताका विभिन्न मध्यम रूपहरूको सृजना भई तिनले पारिभाषिक संज्ञा भने त्यस परम्परामा उपलब्ध छैन । पाश्चात्य साहित्यमा देखापरेको गीतिमय गाथा र आख्यानात्मक कविताका यी दुई स्वरूपलाई नै खण्डकाव्यको क्षतिपूर्ति गरेको मानिन्छ । लामो कविताको विभिन्न स्वरूप र भेदलाई पश्चिमाहरूले निम्नअनुसार परिभाषित र व्याख्या गरेका छन् (आचार्य, २०७१: ७) ।



### ३.४.१ गाथा

गाथा लोकसंरचना हो र लोकसंरचनाकै आधारमा लेखिएको कृति नै गाथा हो । पाश्चात्य साहित्यमा डान विक जजले रोमन क्याथोलिकका विरुद्ध रचना गरेको रोमाञ्चपूर्ण 'लिरिकल ब्यालेड' नै अहिलेसम्मको पहिलो खण्डकाव्यात्मक कृति मानिन्छ । अर्थात् यहि नै लोकगाथाहरूमा आधारित भएर लेखिएको गीतिमय गाथा हो जसमा खण्डकाव्यको स्वरूप भेट्न सकिन्छ । नेपाली लोकगाथामा जस्तै पाश्चात्य साहित्यको गाथामा पनि लोकतत्व, आख्यानतत्व, गीतितत्व र नृत्यतत्व अनि कवितातत्व र प्रबन्धतत्व रहेको हुन्छ ( आचार्य, २०७१ : ८) ।

### ३.४.२ आख्यानात्मक कविता

अठारौँ शताब्दीको अन्त्य र उन्नाइसौँ शताब्दीको प्रारम्भतिर पाश्चात्य साहित्यमा कविताका क्षेत्रमा आख्यानात्मक कविता कृतिको रचना भएको पाइन्छ । जुन कविताले आख्यानलाई आत्मसाथ गरी लम्बिने र तन्किने चासो देखाए ती कविता रचनाको मझौला रूपमा देखापरे । यसप्रकारका काव्य कृतिमा कविता र कथानकको सह -अस्तित्व ब्यालेडमा भै नै देखापर्दछ । तर पनि कथातत्वलाई कवित्वतत्वको बाहुल्यताले नै घुमाएको पाइन्छ । यी आख्यानात्मक कविता संक्षिप्ततातिर नियन्त्रित गऱ्यो भने फुटकर कविता बन्ने र बिस्तृतितिर तन्काइ दियो भने हाकाव्यको स्वरूप फेलापर्ने संभावनाको संकेतमा देखापरेको कुरा पाश्चात्य विद्वान्हरूले उल्लेख गरेको पाइन्छ (आचार्य, २०७१ : ९) ।

### ३.४.३ रोमाञ्च काव्य

पाश्चात्य मध्यकालीन यूरोपमा रोमन क्याथोलिक चर्चहरूको विरोधमा लेखिएको लिरिकल ब्यालेड (गीतिमय गाथामा) अद्भूत घटनाको वर्णन रहस्यमय र प्रभावकारी ढङ्गले गरिएको थियो । त्यहीबाट रोमाञ्च काव्यको परम्परा थालनी भएको मानिन्छ र मध्यकालभरि यस उपविधाले निकै लोकप्रियताकासाथ आफूलाई विकसित पनि गऱ्यो । त्यसकारण रोमाञ्चकाव्यलाई मध्यकालीन पाश्चात्य साहित्यको उपजका रूपमा लिइएको छ । कृति पढ्नका लागि अभिप्रेरित गर्ने अचम्मका अद्भूत घटनाहरूको वर्णन र उपस्थितिले पाठकलाई आफतिर तान्ने प्रयास रोमाञ्चकाव्यले गर्दछ (आचार्य, २०७१ : ९) ।

### ३.४.४ गोपकाव्य

पाश्चात्य साहित्यमा क्षुद्र, सानो, निकृष्ट र स्तरीय विषयवस्तु लिएर लेखिएका कवितालाई गोपकाव्य भनिएको छ । यस प्रकारका काव्यकृतिमा विषयवस्तु तल्लो स्तरको

निकृष्ट र छुद्र भए पनि अभिव्यक्तिको स्तरीयता हुन्छ, भनी पाश्चात्यहरूले नै विवेचना गरेका छन् । यस प्रकारका कृतिले प्रकृतिको वर्णन गर्न प्रकृतिको काखमा पल्टेपछि उसले कथाभन्दा कवित्वलाई नै बढि प्राथमिकता दिने गर्दछ । वास्तवमा अभिव्यक्तिको उच्चता र विषयवस्तुको निकृष्टता रहनु यस प्रकारका कविताको आफ्नै विशेषता हो । यसरी हेर्दा प्रकृतिको वर्णन भएका, अभिव्यक्तिगत उत्कृष्टता तर विषयगत क्षुद्रता भएर देखापरेका पाश्चात्य कवितालाई गोपकाव्य भनेको देखिन्छ (आचार्य, २०७१ : ९) ।

### ३.४.५ शोककाव्य

पाश्चात्य साहित्यशास्त्रीहरूले कविताको वर्गीकरण गर्ने सम्बन्धमा निजी व्यक्तिगत तथा राष्ट्रिय र अन्तर्राष्ट्रिय विषयवस्तुलाई लिएर शोकाकुल अभिव्यक्ति गरिएका काव्यकृतिलाई शोककाव्य का तहमा राखेका छन् । पाश्चात्य जगत्मा देखिने यस प्रकारका शोककाव्यमा शोकाकुल अनुभूतिको विस्तारित रूप पाइए पनि खण्डकाव्य अनुकूलको कथानक पाइँदैन । त्यस दृष्टिले शोककाव्यलाई पनि खण्डकाव्यकै परिधिमा राख्न सकिँदैन तर शोकपूर्ण भावनाको विस्तारपूर्ण अभिव्यक्तिले खण्डकाव्यकै विस्तारित रूपलाई आत्मसाथ गर्न पुगेको भ-भल्को दिन्छ (आचार्य, २०७१ : ९-१०) ।

### ३.५ नेपाली साहित्यमा खण्डकाव्य सम्बन्धी चिन्तन

नेपाली साहित्यका सर्जक तथा समीक्षकहरूले पनि खण्डकाव्य सम्बन्धी आफ्ना दृष्टिकोणहरूलाई अगाडि सारेको देखिन्छ । सोमनाथ शर्माले खण्डकाव्य सम्बन्धी आफ्नो धारणा यस प्रकार गरेका छन् : काव्यको एक टुक्रा जस्तो कथानक श्रृङ्खलित रूपमा बीचैबाट उठेर बीचैमा टुङ्गिएको सर्गबन्धन, सन्धिबन्धनहरू नभएको छोटो काव्यलाई खण्डकाव्य भन्दछन् (शर्मा, २०१६ : १०९) ।

केशवप्रसाद उपाध्यायले 'साहित्य प्रकाश' भन्ने आफ्नो पुस्तकमा खण्डकाव्य चिन्तन सम्बन्धी अवधारणा यसरी प्रकट गरेका छन्- खण्डकाव्यमा जीवनको एक अंश विशेषको झलक प्रस्तुत गरिन्छ, यसमा एउटै सीमित कालखण्डमा वा अल्पावधिमा घटित एउटै घटना एउटै चरित्र र एउटै प्रभाव उपस्थित हुन्छ, यसमा एउटै रसको अभिव्यक्ति एउटै छन्दमा गरिनु अपेक्षित छ (उपाध्याय, २०४० : ११) ।

कुमारबहादुर जोशीले खण्डकाव्य सम्बन्धी आफ्नो अवधारणामा प्रस्तुत गर्दै भनेका छन्- खण्डकाव्यमा जीवन जगतको एक खण्ड वा जिन्दगानीको एक सानो धारा प्रवाहित

हुन्छ । यसमा अनुभूतिको एउटा सानो खोल बग्छ । कथानक चरित्र र देश काल वातावरणमा वा परिवेशको आधारभूमिमा उभिने जुन आख्यान तत्व हो त्यसलाई क्रीडास्थल बनाएर अनुभूति कवित्वमय बन्दै प्रवाहित भएको काव्य नै खण्डकाव्य हो र यसको संरचना पनि सु-संगठित र स्वयम् पूर्ण हुन्छ (जोशी, २०४० : ११) ।

भानुभक्त पोखरेलका अनुसार-कविताहरुमा पूर्वापर सम्बन्ध, एकात्मिकता अथवा एकात्मकता भए पनि खण्डकाव्य एक रसात्मक, द्रुतगामी सानो काव्यकृति हो (पोखरेल, २०४० : ११) ।

खण्डकाव्य सम्बन्धी अवधारणा व्यक्त गर्ने क्रममा हिमांशु थापाले खण्डकाव्यमा मानव जीवनको एक पक्षको चित्रण हुन्छ । एउटा तथ्यको उद्घाटन हुन्छ र एउटा यथार्थताको विश्लेषण हुन्छ भनेको पाइन्छ (थापा, २०५० : ५७) ।

खण्डकाव्यको परिचयका क्रममा टंकप्रसाद न्यौपानेले यस्तो विचार प्रकट गरेका छन् । 'खण्डकाव्यमा जीवनको कुनै एक पक्ष वा अंशको वा मर्मको प्रस्तुति हुन्छ । सामान्यतया एउटै मात्र अथवा एकभन्दा बढी तर ३-४ भन्दा कम संख्यामा पात्रहरु रहने यस्तो काव्यमा एउटै घटना हुन्छ र पाठकलाई कुनै एक रसमा डुबाउनु, एउटै मात्र प्रभाव दिनु यसको काम हुन्छ । यसमा कथावस्तु वा विषयवस्तुको आधार ऐतिहासिक वा काल्पनिक कुनै पनि हुन्छ र पात्रहरु प्रसिद्ध वा जुनसुकै भए पनि हुन्छ (न्यौपाने, २०३८ : ११३) ।

वासुदेव त्रिपाठीले खण्डकाव्य सम्बन्धी आफ्नो दृष्टिकोण प्रस्तुत गर्दै भनेका छन् - खण्डकाव्य कविता विधाको त्यस्तो मझौला आयामको उपविधागत भेद ठहर्दछ, जसले कुनै आख्यान अँगालेर वा नअँगाली जीवनजगतको एक अंश वा भागलाई अन्वितपूर्ण बढ्द वा मुक्त भाषिक लयका माध्यमबाट व्यक्त गर्दछ (त्रिपाठी, २०४७ : ६) । माथिका खण्डकाव्य सम्बन्धी अवधारणाबाट नेपाली साहित्यमा पनि खण्डकाव्य सम्बन्धी चिन्तन र अवधारणाको स्पष्ट विकास भएको पाइन्छ । उपर्युक्त समालोचकहरुका चिन्तनलाई केलाएर हेर्दा वासुदेव त्रिपाठीको चिन्ता सबैभन्दा उत्कृष्ट देखा पर्दछ । उनी नै त्यस्ता चिन्तक हुन जसले खण्डकाव्यलाई चिनाउने क्रममा यसका बहुआयामिक पक्षलाई समेटेका छन् । यस क्रममा उनले खण्डकाव्यको आकार प्रकार वा आयाम विधागत भेद, आख्यानात्मक वा आख्यान विकल्पी संरचना, जीवनजगतको एकदेशीयता वा एकाशको प्रस्तुति, क्रमबद्धता, मुक्त वा

बद्ध भाषिक लय जस्ता कुरामा पनि दृष्टि पुऱ्याई खण्डकाव्यलाई चिनाउने प्रयास गरेका छन् ।

खण्डकाव्यको स्वरूपका बारेमा नेपाली साहित्यका समालोचकहरूले पनि प्रशस्त मात्रामा चर्चा गरेका छन् तर तिनका विचारमा एकै खालको दृष्टिकोण भने भेटिदैन । उपर्युक्त समालोचकहरूले खण्डकाव्य भनेको एक देशीय वा जीवनको एक खण्डको प्रस्तुतीकरण हो भन्ने कुरामा भने सहमति जनाएको देखिन्छ । नेपाली समालोचकहरूले अभिव्यक्त गरेका उपर्युक्त विचारहरूलाई केलाउँदा सबैले संस्कृत साहित्यशास्त्री विश्वनाथको खण्डकाव्य सम्बन्धी दृष्टिकोणलाई नै मूल आधार बनाउको देखिन्छ ।

### ३.६ खण्डकाव्यका मुख्य तत्व

#### ३.६.१ शीर्षकीकरण

‘शीर्षकीकरण’ सबै साहित्यिक विधाका कृतिहरूको आङ्गिक बाह्य तत्व हो । साहित्यका सबै विधाका कृतिहरूको कुनैनाकुनै नामाकरण गरिएको हुन्छ र त्यही नामाकरण नै सम्बन्धित साहित्यिक कृतिको ‘शीर्षक’ हो । खण्डकाव्यका प्रसङ्गमा पनि ‘शीर्षक’ भन्नाले सम्बन्धित खण्डकाव्यकृतिको नाम भन्ने बुझिन्छ । खण्डकाव्यको शीर्षकीकरण यी विभिन्न आधारमा गरिएको हुन सक्छ (क) पात्रविशेषका नाम, नायक-नायिकाका नाम वा यी दुवैमध्ये कुनै एकको नामका आधारमा (उदाहरण: रजकुमार प्रभाकर, मुनामदन, कुञ्जनि आदि), (ख) खण्डकाव्यको मुख्य विषयवस्तु वा भावका आधारमा (उदाहरण: वैराग्य-शतक, नासमभो गाँठो आदि), (ग) पात्रनाम र विषयवस्तुको मिश्रण गरेर (उदाहरण : सीताहरण, रावणजटायुयुद्ध आदि) र (घ) यी आधारहरूमध्ये केहिलाई वा सबैलाई मिसाएर (उदाहरण : नयाँ सत्यकलिकसंवाद आदि) यी विभिन्न आधारमा राखिएको शीर्षकीकरण त्यतिखेर उपयुक्त एवम् सार्थक हुन्छ जतिखेर शीर्षक र सम्बन्धित खण्डकाव्यकृतिका बीच अधिकाधिक सङ्गतिपूर्ण सम्बन्धका साथै सो शीर्षकद्वारा खण्डकाव्यको मुख्य पक्ष निर्देशित वा सङ्केतित हुन पुग्दछ (अवस्थी, २०६४ : ५२-५३) ।

#### ३.६.२ आख्यानात्मक संरचना वा आख्यान विकल्पी संरचना

खण्डकाव्यमा आख्यानात्मक संरचना अपेक्षित हुन्छ । कथावस्तु, पात्र र वातावरण वा परिस्थितिको त्रिवेणी नै आख्यान हो । कथा, पात्र र परिवेशको समष्टि स्वरूप नै आख्यान

हो । आख्यानको सु-गठित संयोजन नै आख्यानात्मक संरचना हो । आख्यानले कविका तरल अनुभूतिलाई विस्तार गर्नमा मद्दत पुर्याउछ । कविताको मध्यम रूप खण्डकाव्यमा आख्यान दुर्लभ भएमा अनुभूति छिरोलिनुका साथै प्रभाव-शक्तिमा क्षति हुन पुग्दछ । समालोचक वासुदेव त्रिपाठीका भनाइमा पनि एउटा सफल खण्डकाव्यात्मक कृति बन्नका लागि त्यसको आख्यानात्मक संरचना दरीलो हुनु आवश्यक छ । कुनै कृतिको बनोट वा प्रबन्ध नै त्यसको रूप वा संरचना हो । संरचना जति प्रबल हुन्छ, वा अनुभूतिको संयोजन प्रबन्धन, विन्यास, रखाइ अथवा आयोजना जति सु-गठित, सुनिश्चित हुन्छ । त्यति खण्डकाव्य रचना प्रभावशाली हुन्छ (त्रिपाठी, २०५२ : ९) । भन्ने भनाइबाट पनि खण्डकाव्यको संरचनापक्ष प्रभावकारी हुनुपर्छ भन्ने कुरा स्पष्ट हुन्छ ।

खण्डकाव्यमा आख्यान तत्व अपेक्षित भए पनि आख्यानविहीन खण्डकाव्यको रचना गरेको पनि भेटिन्छ । यस्ता खण्डकाव्यमा कुनै व्यक्तित्व, स्थान, दृष्य, भाव र ऋतु आदिलाई केन्द्रविन्दु बनाई कविका अनुभूतिप्रवाह बगाइएको हुन्छ । त्यस्ता खण्डकाव्यमा आख्यान तत्व ठोस, प्रबल र मुर्त नरहे तापनि सूक्ष्म भिनो र अमूर्त आख्यान चूर्ण भने अवश्य हुन्छ (त्रिपाठी, २०५२ : ६) । भन्ने विचार समालोचक वासुदेव त्रिपाठीको रहेको छ । खण्डकाव्यको आख्यानात्मक संरचनाअन्तर्गत कथावस्तु, पात्र र परिवेश पर्दछन् । जसका बारेमा क्रमशः तलका बेग्लै उपशीर्षकहरूमा चर्चा गरिएको छ ।

### ३.६.२.१ कथावस्तु

पात्रद्वारा गरिने कार्यव्यापारलाई नै कथावस्तु भनिन्छ । यसलाई घटना वा कथानक पनि भनिन्छ । खण्डकाव्यका लागि कथावस्तु आवश्यक हुन्छ । संस्कृत साहित्यशास्त्रमा कथावीतुसम्बन्धी चर्चाको थालनी भरतमुनिबाट भएको हो । उनले प्रथमतः नाटक र महानाव्यलाई आधार बनाएर कथावस्तुको चर्चा गरेका छन् र पाश्चात्य साहित्यशास्त्रमा नाटकका सन्दर्भमा अरिस्टोटलबाट कथासम्बन्धी विवेचना थालिएको पाईन्छ (वर्मा र अन्य, २०२० : २७३) । संस्कृत साहित्यमा इतिहास वा जनमानसमा लोकप्रियता प्राप्त गरेको कथालाई नै कथावस्तुको आधारको रूपमा पाइन्छ (थापा, २०५० : ५८) । प्रख्यात कथावस्तु इतिहास पुराणबाट ग्रहण गरिन्छ, उत्पाद्य कथावस्तु लेखकको कल्पनाद्वारा जन्मिन्छ र मिश्रित कथावस्तुको पृष्ठभूमि प्रख्यातनै हुन्छ, तर त्यसभित्र अनेक कथाहरू काल्पनिक पनि हुन्छन् । पाश्चात्य विद्वान अरिस्टोटलले दुखनन्त नाटकको चर्चा गर्ने सन्दर्भमा कथावस्तु

बारे आफ्नो दृष्टिकोण स्पष्ट पारेका छन् । यिनले कथावस्तुको स्रोतका रूपमा दन्त्यकथा, इतिहास र काल्पनिक कथालाई लिएका छन् (त्रिपाठी, २०४८ : ५४) । उनले कथावस्तुका उपर्युक्त स्रोतहरूमध्ये दन्त्यकथालाई बढि प्राथमिकता दिएका छन् (त्रिपाठी, २०४८ : ५४) । उनका विचारमा विश्वासनीय नभई दन्त्यकथा प्रचलित हुँदैनन् (त्रिपाठी, २०४८ : ५४) । सम्भाव्यताको नियमअन्तर्गत इतिहास र काल्पनिक कथावस्तु पनि सफल हुन सक्छन् (त्रिपाठी, २०४८ : ५४) । भन्ने कुरामा उनी विश्वास गर्छन् । कथावस्तुमा कार्यकारण श्रृंखला मिलेको हुनुपर्छ । खण्डकाव्यमा एउटा मूल कथा र त्यसमा अझ बढी प्रभाव सृजना गर्न अन्य उपकथा वा तत्सम्बन्धी साना-साना घटना पनि समावेश गर्न सकिन्छ तर तिनीहरू स्वतन्त्रताजस्ता देखिनु हुन्न (न्यौपाने, २०३८ : ११४) । खण्डकाव्यमा भावनाको आख्यानीकरण हुने र आख्यानभित्र कथावस्तु पनि पर्ने हुनाले यसमा कथावस्तुको भूमिका अत्यन्त महत्वपूर्ण हुन्छ । कथावस्तुकै आधारमा खण्डकाव्यले गतिशीलता प्राप्त गर्न सन्छ । जति जति कथावस्तुको विकास हुँदै जान्छ, त्यति त्यति त्यसले मनमा कौतूहल र प्रभावकारिता सृजना गर्दै जान्छ । कथावस्तुमा अनावश्यक घटनाहरू समावेश गर्नु हुँदैन ।

### ३.६.२.३ पात्रविधान

खण्डकाव्यमा कथावस्तुलाई गतिशील तुल्याउनका लागि पात्रको आवश्यकता पर्दछ । कथावस्तुका सम्पूर्ण घटना र कार्य पात्रमा आधारित हुन्छन् । पात्रलाई चरित्र पनि भनिन्छ । अरिस्टोटलका अनुसार चरित्र त्यसलाई भनिन्छ, जसले कुनै व्यक्तिका रुचि अरुचिको प्रदर्शन गर्नुका साथै कुनै नैतिक प्रयोजनलाई व्यक्त गर्दछ (त्रिपाठी, २०४८ : ५७) । उनले पात्रमा भद्रता, औचित्य, जीवनानुरूपता, एकरूपता, अनुकृतिमूलक वैशिष्ट्य जस्ता गुणहरू हुनुपर्ने बताएका छन् (त्रिपाठी, २०४८ : ५९) । खण्डकाव्यमा कथावस्तु जत्तिकै महत्वपूर्ण तत्व पात्र हो । पात्रको अभावमा कथावस्तुको परिकल्पना गर्न सकिँदैन । कथावस्तुलाई प्रारम्भदेखि अन्त्यसम्म लैजानका लागि पात्रको आवश्यकता पर्दछ । खण्डकाव्यमा पात्रद्वारा नै मानवीय मानसिकताको उद्घाटन हुन्छ, र उसद्वारा नै लेखकका जीवन र जगत्सम्बन्धी जीवनदृष्टिहरू अभिव्यक्ति हुन्छन् । चरित्रचित्रणका प्रकारहरू निम्नलिखित हुन सन्छन् (बरालर अन्य, २०५६ : २९-३१) गतिशील गतिहीन (वातावरण वा कुनै घटनाले गर्दा परिवर्तन हुने पात्र गतिशील र परिवर्तन नहुने पात्र गतिहीन), यथार्थ र आदर्श (समाजको वास्तविक संसारलाई प्रतिनिधित्व गर्ने पात्र यथार्थ र उच्च आकांक्षा बोकी यस्तो हुनुपर्छ

भनी सन्देश दिन आउने पात्र आदर्श), अन्तर्मुखी र बहिर्मुखी (जीवनलाई आफ्नै रचनामा ढालेर सांसारिक भद्रगोलदेखि टाढै बस्न चाहाने पात्र अन्तर्मुखी र आफ्ना मनका कुरा अरूलाई भन्ने र बाहिरी सम्पर्कमा रम्ने पात्र बहिर्मुखी), गोला र च्याप्टा (जीवनलाई जटिल रूपले भोग्ने र क्षण-क्षणमा विशेषता परिवर्तन गरी कथानक नै रोमाञ्चपूर्ण बनाउने पात्र गोला र जीवनलाई सरल रूपमा भोग्ने र विशेषगरी सजिलैसँग बुझ्न सकिने पात्र च्याप्टा), सार्भभौम र आञ्चलिक (जताततै उही रूपले ग्रहण गर्न सकिने पात्र सार्भभौम र आफ्नो निश्चित पर्यावरणमा विशिष्ट पहिचान लिएर बसेका पात्रलाई आञ्चलिक) तथा पारम्परिक र मौलिक (परम्पराको गोरेटोमा हिड्ने पारम्परिक र नवीन ढङ्गमा जीवनको अन्वेषण गर्ने पात्रलाई मौलिक) । मोहनराज शर्माले चरित्रचित्रणका आधारहरूलाई अझ सूक्ष्म र स्पष्ट तरिकाले प्रस्तुत गरेका छन् (शर्मा, २०४८ : १६७-१६८) उनका अनुसार पात्रहरू लिङ्गका आधारमा पूलिङ्गी र स्त्रीलिङ्गी, कार्यका आधारमा प्रमुख, सहायक र गौण, प्रवृत्तिका आधारमा अनुकूल र प्रतिकूल, स्वभावका आधारमा गतिशील र गतिहीन, जीवन चेतनाका आधारमा वर्गीय र व्यक्तिगत आसन्नताका आधारमा मञ्चनीय र नेपथ्य, आवद्धताका आधारमा बद्ध र मुक्त हुन्छन् । खण्डकाव्यले जीवनको एक खण्डको अभिव्यक्ति गर्दछ, त्यसकारण पनि यसमा अनावश्यक पात्रको प्रयोग उचित मानिदैन ।

### ३.६.२.४ परिवेशविधान

परिवेश भनेको देश काल परिस्थिति हो । यसलाई वातावरण पनि भनिन्छ । परिवेश-विधान भनेको कथावस्तुका घटना एवं पात्रसँग सम्बन्धि हुन्छ । पात्रको मनस्थितिलाई पनि परिवेशले प्रभाव पार्दछ । वातावरणको आन्तरिक पक्ष अन्तर्गत पात्रको मानसिक स्थिति पनि पर्दछ । वातावरण बाह्य पक्ष अन्तर्गत काव्यको भौतिक प्रस्तुतिहरू पर्दछ । वातावरणको बाह्यपक्ष र आन्तरिक पक्षको कुशल संयोजनले काव्य सजीव र संवेद्य हुन्छ । खण्डकाव्यमा कुनै खास परिवेशको व्यापक चित्रण नगरी त्यसको संक्षिप्त साङ्केतिक विधान गरिन्छ । खण्डकाव्यमा वातावरणको प्रयोग काव्यको आवश्यकता र स्वभाविकतालाई ध्यानमा राखेर गर्नुपर्छ । खण्डकाव्यमा कथातत्वलाई जीवन्त बनाउन एवं पात्रको मानसिकतालाई उद्घाटित गर्न परिवेशको आवश्यकता पर्ने भएकाले यो पनि खण्डकाव्यको एउटा महत्वपूर्ण तत्व हो । उच्च एवं गुणस्तरीय खण्डकाव्य बन्नका लागि कथा पात्र र परिवेशको समन्वित भएको आख्यानात्मक संरचना आवश्यक हुन्छ (अर्याल, २०५७ : ३७-३८) ।

### ३.६.२.४ भावविधान

भाव पनि खण्डकाव्यको अर्को महत्वपूर्ण तत्व हो । भाव काव्यको आन्तरिक पक्षसँग सम्बन्धित छ, यसलाई एक प्रकारले काव्यको आत्मा मान्न सकिन्छ (वर्मा, २०२० : ५४८) । शास्त्रीय लक्षणका आधारमा हेर्ने हो भने खण्डकाव्यमा कुनै न कुनै भाव अभिव्यक्त भएको हुनुपर्छ । खण्डकाव्यले कुनै एउटा भावसौन्दर्यद्वारा पाठकका हृदयलाई उद्दीप्त गर्न सक्नुपर्छ । पूर्वीय साहित्यशास्त्रको रसवादी चिन्तन अनुसार कुनै पनि कृतिमा रति, शोक, उत्साह, भय आदि स्थायी भावहरूमध्ये एउटालाई मुख्य भावका रूपमा स्वीकारिएको हुन्छ भने अन्य लज्जा, मोह, जिडता, निर्वेद, मद, उग्रता, विबोध, मरण, दैत्य, आवेग, श्रम, स्वप्न, गर्व, निन्द्रा, औत्सुक्य, उन्माद, ग्लानि, तर्क, शङ्का आदि अनेकौं सञ्चारी-भावहरू अवस्था हेरी केन्द्रीय भाव बाहेक अन्य भावहरू आवश्यकता हेरी प्रयोग गर्न सकिन्छ । तर एकभन्दा बढी भावको परिपाक भने हुनु हुँदैन । कृतिमा रहेको मुख्य/केन्द्रीय भाव बढी आकर्षक भएमा कृतिको काव्यात्मक मूल्य चरमोत्कर्षमा पुग्दछ । खण्डकाव्यलाई स्तरीय बनाउनका लागि त्यसको भावविधानमा रचनाकार बढी सचेत हुनुपर्दछ ।

### ३.६.२.६ सर्गयोजना

महाकाव्यमा सर्गयोजना वा सर्गबन्धन अनिवार्य रहन्छ तर खण्डकाव्यमा सर्गयोजनालाई ऐच्छिक तत्वका रूपमा लिइएको छ । खण्डकाव्यमा विषयवस्तुलाई भिन्न-भिन्न सर्गमा विभाजित गर्नु आवश्यक छैन (शर्मा, २०२० : २३८) विश्वनाथको खण्डकाव्यसम्बन्धी मान्यतालाई केलाएर हेर्दा खण्डकाव्यमा सर्गयोजना भए वा नभए पनि हुने देखिन्छ । नेपाली साहित्यका समीक्षकहरूले पनि सर्गयोजनालाई ऐच्छिक तत्वका रूपमा लिएको पाइन्छ । सर्ग खण्डकाव्यको ऐच्छिक तत्व भए तापनि कविका अनुभूति-पुञ्जलाई सु-संगठित गर्नका लागि र भावनालाई सरल र बोधगम्य बनाउनका लागि पनि सर्गयोजना गरिन्छ । सर्गयोजनाअन्तर्गत कृतिको बनोट, संरचना वा आकार-प्रकार पर्दछ । खण्डकाव्यमा यति नै सर्ग हुनुपर्छ भनेर किटान गरिएको हुँदैन तर पनि कविका अनुभूतिलाई व्यवस्थित र सुसंगठित गर्नमा सर्गयोजनाको महत्वपूर्ण भूमिका हुने हुनाले सर्गयोजना गर्नु राम्रो मानिन्छ ।

### ३.६.२.६ लयविधान

कवितालाई साहित्यिक विधाबाट अलग्याउने प्रमुख तत्व लयविधान नै हो । कवितामा निश्चित वर्ण, मात्रा र अक्षरको वितरणक्रममा पङ्क्तिगत अनेपास (आदि,



मध्यानुप्रास र अन्त्यानुप्रास) । र समाक्षरी शब्दशैयाको क्रम मिलाई लयको सिर्जना गर्न सकिन्छ । कविता पङ्क्तिमा प्रयोग गरिएका वर्ण, मात्रा र अक्षरको वितरण-क्रम तथा तिनको विश्रामको नियमित स्थिति लय हो । लयविधान कविताका हरफहरूमा प्रयुक्त भाषिक स्वर व्यञ्जन वर्णका सम र विषम वितरण प्रकृयाबाट निर्मित चरण, पाउ वा पङ्क्तिको गतिक्रम र यतिविधानमा आधारित हुन्छ । भाषाशैलीको पङ्क्तिगत, पङ्क्तिपुञ्जगत (श्लोकात्मक वा अनुच्छेदात्मक) उच्चारण र श्रवणका क्रममा रम्य लाग्ने साङ्गीतिक र ध्वनिगत आल्हाद नै लयविधान हो (त्रिपाठी, २०४६ : १९) । कविताका पङ्क्तिहरू दोहोरिँदै जाँदा वा पङ्क्तिगत अनुप्रास मिल्दै पङ्क्तिदेखि माथि श्लोक वा अनुच्छेदका स्तरमा पुग्दा पनि पङ्क्ति-पङ्क्तिका बीचमा देखिने वर्ण र मात्राहरूको नियमित आवृत्तिको स्थिति नै छन्द वा लय हो । यस्ता नियमित पङ्क्तिपुञ्ज छन्दका ढाँचा हुन् । पङ्क्तिका बीच यस्तो नियमितता नदेखिनु वा कम नियमितता देखिनु पनि लय नै हो र त्यसलाई मुक्त लय भनिन्छ । आधुनिक युगमा मुक्त लय पनि त्यतिकै प्रचलित छ । खासगरी काव्य रचनाका क्रममा अनुभूति-प्रवाहलाई तीब्रता दिन वा अनुभूति-प्रवाहमा खजमज हुन नदिन आज भोलिका रचनाहरूले मुक्त लयलाई बढी प्राथमिकता दिएको देखिन्छ ।

मुख्यतः वर्णमात्रिक, मात्रिक, वाणिक र मुक्त गरी लयका चार भेद छन् । खण्डकाव्य कविताको एक उपीधा भएकाले यसका लागी लयविधान आवश्यक देखिन्छ । खण्डकाव्यमा यी चार किसिमका लयमध्ये जुनसुकै लयमध्ये जुनसुकै लयको प्रयोग गर्न सकिन्छ ।

### ३.६.२.७ कथनपद्धति

खण्डकाव्यमा कथनपद्धति एक महत्वपूर्ण तत्वका रूपमा रहेको हुन्छ । यसलाई दृष्टिविन्दु पनि भनिन्छ । खण्डकाव्यमा कविले जीवन र जगतसम्बन्धी आफ्ना दृष्टिकोणहरूको अभिव्यक्ति गर्दछ । यस क्रममा रचनाकारले विभिन्न खालका कथनपद्धतिलाई अँगाल्न सक्दछ । यस्ता कथनपद्धतिहरू खासगरी दुई किसिमका हुन्छन् । कविप्रौढोक्ति कथन र कविनिवद्धप्रौढोक्ति कथन हो र कविले सीधै आफैँ वर्णन नगरी कसैका माध्यमबाट प्रकट गर्ने जुनसुकै प्रविधिलाई कविनिवद्धप्रौढोक्ति भनिन्छ । यस्ता पद्धतिलाई प्रथमपुरुषविधान कथनपद्धति र तृतीयपुरुषप्रधान कथनपद्धति पनि भनिन्छ ।

### ३.६.२.८ जीवनदर्शन/उद्देश्य

कुनै पनि साहित्यिक कृतिलाई चरण, अनुच्छेद, अलङ्कार, विम्ब आदिको बन्दनमा राखिने भए पनि आफ्ना कृतिमा कृतिकारले प्रत्यक्ष अप्रत्यक्ष जस्तोसुकै रूपमा भएपनि

समाजका लागि नैतिक सन्देश अवश्यनै छोडेको हुन्छ । प्रत्येक श्रष्टाले समाजका निम्ति आफ्ना दृष्टिकोण अथवा सैद्धान्तिक धारणाहरू अधि सारेको हुन्छ । यस सन्दर्भमा आफ्ना विचारहरू तथा उद्देश्यहरूलाई प्रचारमूलक तरिकाले राख्दा कृतिको मूल्य नष्ट हुनसक्छ । त्यसैले समाजको हितका लागि अथवा परिवर्तनका लागि प्रस्तुत गरेका विचारहरू कलात्मकताका साथ व्यञ्जित हुनु राम्रो मानिन्छ । खण्डकाव्यमा रचनाकारले आफुले व्यक्त गर्न खोजेको मूल मर्म, जीवनदर्शन वा उद्देश्यबाट यसको महत्व वा मूल्य बढ्ने हुनाले जीवनदर्शन वा उद्देश्यलाई खण्डकाव्यको एउटा महत्वपूर्ण तत्व मानिन्छ ।

### ३.६.२.९ बिम्ब-प्रतीकविधान

बिम्ब भनेको कुनै पनि वस्तुको मस्तिष्कमा पर्ने छायाँ हो । भाषाका माध्यमबाट श्रोता वा पाठकका मस्तिष्कमा कुनै स्थिति, स्थान, घटना वा पात्रको यथार्थ छाँया पारिदिने पद्धतिलाई बिम्ब-विधान भनिन्छ । कुनै कृतिमा मुख्य कथ्य अर्थको सहचरको प्रतिच्छायाँका रूपमा आउने अर्को सहप्रस्तुति वा सहवर्ती अर्थ बिम्ब हो । जीवन्जगतका विविध सन्दर्भ र सामग्रीबाट बिम्ब-विधान हुन सक्छ (त्रिपाठी र अन्य, २०४६ : २०-२१) । यसलाई अलङ्कार पनि भनिन्छ । अलङ्कारले कृतिको आन्तरिक संरचनालाई सबल बनाउनुका अतिरिक्त सृजनालाई लालित्यमय, सौन्दर्यपूर्ण र उच्च बनाउँछ । सृजनामा बिम्बहरू खासगरी उपमाका रूपमा आउने गर्दछन् । ती बक्रोक्ति वा अतिशयोक्तिबाट सृजित हुने भएकाले विशेष चमत्कारी पनि हुन्छन् । बिम्बहरू सृजनाका गहना हुन् । त्यसैले खण्डकाव्यमा बिम्बको प्रयोग आवश्यक हुन्छ ।

खण्डकाव्यमा बिम्बका अतिरिक्त विभिन्न प्रतीकको प्रयोग पनि हुनसक्छ । खण्डकाव्यमा कुनै पनि मूर्त वस्तुको प्रयोगद्वारा अमूर्त गुण वा भावको उल्लेख गर्न सकिन्छ । कुनै अनुपस्थित वस्तुद्वारा झल्काउने कुरा नै प्रतीक हो (त्रिपाठी, २०४९ : ७१) । यसरी प्रयोग गरिने वस्तु वा घटनालाई प्रतिक भनिन्छ । प्रतीकले रचनामा एकातिर अमूर्त र अव्यक्त भावलाई भिन्न तरिकालाई मुर्तता र अभिव्यक्ति दिने काम गर्दछ भने अर्कातिर धेरै शब्द खर्च गरेर भन्नु पर्ने कुरालाई थोरै शब्दमा मीठोसँग भन्दछ । खण्डकाव्यमा रचनाकारले आफ्ना कतिपय कुराहरू प्रतीकका माध्यमबाट व्यक्त गर्दछ । प्रतीकको प्रयोग कथ्यको अनुकूल एवं भावकले बुझ्न सक्ने किसिमको हुनुपर्छ । प्रतीकविधानबाट नै काव्यात्मक उच्चता बढ्ने हुँदा खण्डकाव्यमा यसको प्रयोग गर्नु आवश्यक हुन्छ ।

### ३.६.२.१० भाषाशैली

साहित्य एक भाषिक कला हो र यसलाई भाषिक माध्यम अँगाल्ने सौन्दर्यपूर्ण वस्तुका रूपमा लिइन्छ । त्यसैले साहित्यकै एक लयात्मक विधास्वरूप कविता र त्यसको माध्यम आययामको उपविधास्वरूप खण्डकाव्यमा पनि भाषाको सौन्दर्यपूर्ण प्रयोग अपेक्षित नै रहन्छ । भाषाको सौन्दर्यपूर्ण प्रयोगलाई नै साहित्यिक भाषाशैली भन्ने गरिन्छ र खण्डकाव्यका सन्दर्भमा भाषाको सौन्दर्य एकातर्फ खण्डकाव्यकृतिका लयविधानका श्रुतिमधुरताका अपेक्षासँग जोडिएको हुन्छ भने अर्कातर्फ सम्बन्धित विषयवस्तु र त्यसका भावात्मक एवम् वैचारिक अर्थगत संरचना अनि कथनपद्धतिको वाहक पनि हुने गर्दछ । यसरी खण्डकाव्यको भाषाशैलीले खण्डकाव्यको अपेक्षित लयात्मक श्रुतिमधुर्यका साथै त्यसका कथ्य विषयवस्तु एवम् भावविचारको सौन्दर्यपूर्ण अर्थगत संरचनाको वाहक पनि हुनुपर्ने हुन्छ । पूर्वीय साहित्यशास्त्रमा चर्चित एवम् शब्दालङ्कारका तत्वका र रीतिगत एवम् गुणगत तत्वका वर्णसंरचना र शब्दसङ्घटना जस्ता पक्ष पनि खण्डकाव्यको भाषाशैलीभित्रै पर्दछन् । खण्डकाव्यमा मुक्त र बद्ध लयको संरचना भाषाबाटै निर्मित हुने र भाषिक वर्ण एवम् मात्राको सौन्दर्यपूर्ण प्रयोगले श्रुतिरम्यता बढाउने हुनाले शब्दालङ्कार चाहिँ खण्डकाव्यका बद्ध वा मुक्त लयका साथै भाषाशैलीसँग पनि सम्बन्धित रहन्छ । लयगत पङ्क्तिसंरचना र अनुच्छेदसंरचनाका क्रममा आन्तरिक अनुप्रास र अन्त्यानुप्रास समेतको माधुर्य पनि शब्दालङ्कारका सन्दर्भमा भाषाशैलीकै एक उल्लेख्य पक्ष हुने गर्दछ (अवस्थी, २०६४ : ५३) ।

### ३.७ आधुनिक नेपाली खण्डकाव्यको विकास क्रियाका पृष्ठभूमि, प्रवर्तन र प्रमुख धारा

खण्डकाव्यको विकास-प्रक्रिया भन्नु समष्टि कविताका विकास-प्रक्रियाकै एक अंश हो र सोहि रूपमा आधुनिक नेपाली खण्डकाव्यको विकास प्रक्रियालाई हेर्नुपर्ने हुन्छ । नेपाली कविताको समष्टि विकास-प्रक्रिया भन्नु यसका मुक्तक, फुटकर, मझौला र बृहत प्रकारहरूको सङ्ख्यात्मक एवम् गुणात्मक उपलब्धिहरूको क्रमागत परिणति हो र खास गरी प्रायः सबै कविहरूले रच्ने मुक्तक-फुटकर कविताका निरन्तरताबाट सो विकास-प्रक्रिया क्रमबद्ध बनेको छ । सो विकासक्रममा खासखास कविहरूले मात्र रचेका मुक्तक-फुटकर कविताभन्दा कम तथा महाकाव्यभन्दा बढि रचिएका खण्डकाव्यको विकासले नेपाली कविताको समष्टि विकासप्रक्रियासँग नै सहसम्बन्ध राखेको पाईन्छ । (अवस्थी, २०६४ : ५८) ।

### ३.७.१ पृष्ठभूमिगत र प्रवर्तनगत सन्दर्भ

आधुनिक नेपाली खण्डकाव्यको साहित्यिक पृष्ठभूमि त्यो पूर्वपरम्परा हो जुन यसका लोकप्रारूप र प्राथमिककालीन (वि.सं. १८२६-१९४०का) एवम् माध्यमिककालीन (वि.सं.१९४१-१९७४ का) रचनात्मक प्राप्तिका समष्टिबाट बनेको छ। नेपाली खण्डकाव्यको पृष्ठभूमिगत लोकप्रारूप लोकगाथा हो। वि.सं.१३४४-४६ यताका मान्न सकिने र डोटी-कर्णाली प्रदेशका लोकजीवनमा प्रचलित रहिआएका 'भारत' (उदा. बालाराजा काशीरामको भारत), 'चैत' (उदा. सिगासको चैत), 'चाँचरी' (उदा. रिपु मल्लकी चाँचरी) आदि जस्ता लोक गाथामा खण्डकाव्यात्मक लोकप्रारूप दृष्टिगोचर हुन्छ। नेपाली कविताको प्राथमिककालीन परम्पराअन्तर्गत वि. स. १८७२ तिर कवि उदयानन्द अर्यालले रचेको वेताल पच्चीसी खण्डकाव्य शिष्ट-लेख्य नेपाली साहित्यिक परम्पराको प्रथम खण्डकाव्यात्मक कृति ठहरेको छ। यसपछि प्राथमिककालीन परम्परामा यी अरू कविहरूले पनि खण्डकाव्यात्मक किसिमका कृतिहरू रचे: रामचन्द्र जोशी (हरिश्चन्द्रविलाप), वसन्त शर्मा (कृष्णचरित्र, समुन्द्रलहरी), वीरशाली पन्त (विमलबोधानुभव), भानुभक्त आचार्य (प्रश्नोत्तर, वधुशिक्षा, भक्तिमाला), रघुनाथ पोख्र्याल (सुन्दरकाण्ड रामायण), ज्ञानदिलदास (उदयलहरी), पतञ्जली गजुयाल (अध्यात्मरामायण बालुन), लालबहादुर आउँमासी (भोटेको लडाईँको सवाई), नरबहादुर राना (जङ्गबहादुरको सवाई) आदि। उपर्युक्त खण्डकाव्यात्मक रचनाबाट प्राथमिककालीन परम्परामा नेपाली लोकपरम्पराका लहरी, सवाई जस्ता ढाँचाका साथै संस्कृत परम्पराका शास्त्रीय छन्दोबद्ध आख्यानात्मक खण्डकाव्यढाँचा (उदा. कृष्णचरित्र) र कोषकाव्यढाँचा (उदा. प्रश्नोत्तरी) को सहउपस्थिति रहेको देखिन्छ। यस कालमा ज्यादाजसो हिन्दू पौराणिक स्रोतको विषयवस्तु र केहि मात्रामा तत्कालीन एतिहासिक घटना (नेपाल-भोट युद्ध), सामाजिक-सांस्कृतिक ढाँचा (वधुशिक्षा), युगप्रभावी व्यक्तित्व (जङ्गबहादुर राणा) आदिलाई विषयवस्तुको रूपमा प्रयोग गरी खण्डकाव्य रचिए। तिनमा सर्गयुक्तता (उदा. कृष्णचरित्र: दुई सर्ग) र सर्गसहिता (उदा. उदयलहरी) जस्ता दोहरै प्रवृत्ति देखा पर्छन्। कम्तीमा पनि सय श्लोकसम्मको विस्तारलाई खण्डकाव्यको मानक लमाइ मान्दा प्राथमिककालीन नेपाली खण्डकाव्यहरूमध्ये कृष्णचरित्र (१६९ श्लोक), सुन्दरकाण्ड रामायण (१८७ श्लोक) र उदयलहरी (१०९ श्लोक) ले त्यस्तो लमाइ पनि प्राप्त गरेको भेटिन्छ। नेपाली खण्डकाव्यको प्राथमिक कालका पूर्वोक्त रचनाहरू त्यस्ता प्राथमिक खण्डकाव्यात्मक प्रारूपका रूपमा नै देखा पर्छन् जसमा कविताकलाका भावविधान, अलङ्करण-सौन्दर्य,

भाषाशैलीगत रम्यता, उक्तिविचित्रता, प्रतिकात्मक व्यञ्जनासामर्थ्य जस्ता विशिष्ट तत्वहरूभन्दा छन्दोबद्ध अभिधात्मक कथन-वर्णनकै समान्यता देखापर्छ । खण्डकाव्यात्मक विधागत सचेतता नदेखिनु र त्यसका गुणवत्तातर्फको चासो नलिनु अनि त्यति बेला केवल लेखिनु र प्रकाशनमा पनि नआउनु यिनका प्राथमिककालीन अभिलक्षण नै हुन् (अवस्थी, २०६४:७९/८०)

नेपाली कविताको माध्यमिक कालमा शृङ्गारधारा र भक्तिधाराको अधिव्यक्तिका साथ थरीथरीका निकै खण्डकाव्य रचिए र ती आख्यानात्मक तथा कोषकाव्यात्मक ढाँचाका नै देखिए । यस कालमा पद्यात्मक आख्यानकाव्य (उदा.मोतीराम भट्टद्वारा रचित प्रह्लादभक्तिकथा, गजेन्द्रमोक्ष, उषाचरित्र, राजीवलोचन जोशीद्वारा रचित केदारबल्फ, पतिव्रताचरित्र, लक्ष्मीदत्त पन्तरचित श्री सत्यहरिश्चन्द्रवर्णनकम्, तीर्थराज पाण्डेरचित आदि) सवाई काव्य (उदा.मनिसराज शाहीको चरिको सवाई, अमृतजङ्ग सिजापतिको सासूबुहारीको सवाई आदि), स्तुतिकाव्य (उदा.शिखरनाथ सुवेदी: वीरषष्टिका, शम्भुप्रसाद हुङ्गेल: चन्द्रप्रतापवर्णन आदि), ऋतुकाव्य (उदा. भैरवकुमार राजभण्डारी: ऋतुवर्णन, टीकाराम शर्मा: ऋतुमञ्जरी आदि), दूतकाव्य (उदा.मोतीराम भट्ट: पिकदुत), नीतिकाव्य (उदा.तीर्थराज पाण्डे: उपदेशमञ्जरी), लहरीकाव्य (उदा.कृष्णप्रसाद रेग्मी: कामिनी विरह-लहरी, प्रेमलहरी, धर्मसिंह चामलिङ राई: मदनलहरी) जस्ता अनेक थरी ढाँचाका खण्डकाव्यहरू रचिई प्रकाशनमा पनि आए । यस कालमा संस्कृत भाषास्रोतका रामायण, महाभारत, भागवत आदिका विभिन्न काण्ड, पर्व, स्कन्ध आदिमा वर्णित आख्यान तथा चरित्रलाई विषय बनाई पद्याख्यानात्मक खण्डकाव्य (उदा. प्रह्लादभक्तिकथा), गजेन्द्रमोक्ष आदि)को प्रयोग गरेर पनि केहि खण्डकाव्य लेखिए । यस कालमा चरित्रविशेष (उदा. उषाचरित्र), व्रतविशेष (उदा.पतिव्रताचरित्र), स्थानविशेष (उदा.केदारकल्प), विषयविशेष (उदा.प्रह्लादभक्तिकथा), व्यक्तिविशेष (उदा. चन्द्रप्रतापवर्णन), आदिको चित्रण- वर्णन गरिएका खण्डकाव्य पनि रचिए । यस कालका खण्डकाव्यमा शास्त्रीय छन्द र नेपाली लोकछन्दको प्रयोग गर्ने प्रवृत्ति पाइनुका साथै ढाँचागत प्रयोगविविधता, युगगत व्यावसायिक अपेक्षाअनुरूपको परिमाण-प्रचुरता, प्रायः एकसर्गबद्धताजस्ता प्रवृत्ति दृष्टिगत हुन्छन् । व्यावसायिक दृष्टिले हल्काफुल्का रम्य प्रेमाख्यानमूलक काव्य एवम् पद्यबद्ध धार्मिक आख्यानमूलक काव्यकै माग बढी रहेको त्यस युगमा खण्डकाव्यका गुणवत्तातर्फ त्यति ध्यान गएन (अवस्थी, २०६४ : ८०/८१)

प्राथमिककालीन नेपाली कविताका वीरधारा र भक्तिधारा तथा माध्यमिककालीन नेपाली कविताका खास गरी शृङ्गारधारा एवम् भक्तिधाराका पद्याख्यान र सवाई-लहरी-दूत काव्यका मभौला आयामिक विस्तारयुक्त कृतिगत प्राप्तीबाट आधुनिक नेपाली खण्डकाव्यको पूर्वपरम्परागत पृष्ठभूमि बन्यो । त्यो पृष्ठभूमि पद्याख्यानका कथारस र कोषकाव्यका शिथिल संरचना तथा कम कलात्मकताका सीमाभित्र खुम्चिएको छ । यसै पृष्ठभूमिमा नै वि.सं १९६५ तिर नेपाली भाषामा के कलात्मक गुणस्तरीय कविता-काव्य रचिन सक्छन् भन्ने प्रश्न टड्कारो रूपमा उठ्यो । संस्कृत, फारसी, उर्दु, हिन्दी आदि भाषामा रचिएजस्ता मौलिक गुणवत्तायुक्त कविता-काव्य नेपाली भाषामा रचिन नसकेको बोध त्यति बेलाका नेपाली कवि-लेखक तथा पाठकहरूले गर्न पुगे । यसै बोधलाई त्यति बेलाका कवि लेखनाथ पौड्याल (वि.स.१९४१-२०२२) ले चुनौतीका रूपमा लिए र अरू समृद्ध भाषामा (संस्कृत, हिन्दी, उर्दू-फारसी आदिमा) जस्तै नेपाली भाषाका पनि उत्कृष्ट कलात्मक कविताकाव्य रचिन सक्छन् भन्ने कुरालाई प्रमाणित गर्न कम्मर कसे । यसैको परिणामस्वरूप उनले प्रथमतः वर्षाविचार (वि.स. १९६६) र पछि ऋतुविचार (वि.स. १९७३) जस्ता परिष्कारवादी काव्य रची प्रकाशनमा ल्याए । यिनै काव्यमार्फत नेपाली खण्डकाव्य परम्परामा आधुनिक मौलिकतापूर्ण सचेत उत्कृष्ट काव्यतर्फको उन्मुखता देखा पर्न आयो । अझ वि.स. १९७० मा स्थापित गोरका भाषा प्रकाशनी समिति र सोही साल प्रकाशित चन्द्रका व्याकरणले नेपाली लेख्य भाषाको मानकीकरण गरी यसका लखाइ-छपइमा एकरूपतासमेत ल्याएका पृष्ठभूमिमा नै नेपाली कविता तथा खण्डकाव्यका निम्ति नयाँ सृजनात्मक दिशाबोध प्राप्त भयो । नेपाली भाषाको मानकीकरण, त्यसका मानकीकृत लेख्य प्रयोगमा एकरूपताको निर्वाह अनि स्तरीय कलात्मक कविता-काव्यका युगगत अपेक्षासमेतका पृष्ठभूमिमा लेखनाथ पौड्यालले रची सार्वजनिक प्रकाशनमा ल्याएका ऋतुविचार (१९७३), बुद्धिविनोद (१९७३), सत्यकालिनसंवाद (१९७६) जस्ता परिष्कारवादी खण्डकाव्यहरूबाट वि.सं. १९७३-७६ का विच आधुनिक नेपाली खण्डकाव्यको प्रवर्तन हुन गयो (अवस्थी, २०६४ : ८१/८२) ।

### ३.७.२ आधुनिक नेपाली खण्डकाव्यका प्रमुख धारा

लेखनाथ पौड्यालद्वारा रचित र वि.स. १९७३ मा प्रकाशित ऋतुविचार खण्डकाव्यबाट आधुनिक नेपाली खण्डकाव्य-परम्पराको परिष्कारपूर्ण प्रारम्भिक प्रवर्तन भएको हो भने लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाद्वारा रचित र १९९२ सालमा प्रकाशित मुनामदन खण्डकाव्यबाट त्यस परम्परामा निकै नयाँ स्वच्छन्दतावादी धाराको प्रतिष्ठापन भएको हो ।

यीनै तथ्यका सन्दर्भमा भन्नुपर्दा आधुनिक नेपाली खण्डकाव्यको विकास प्रकृत्यामा यी धाराहरूको प्रयोग भएको देखिन्छ :

- (क) परिष्कारवादी धारा
- (ख) स्वच्छन्दतावादी धारा
- (ग) प्रयोगवादी धारा
- (घ) प्रगतिवादी धारा
- (ङ) उत्तरप्रयोगवादी/ उत्तरआधुनिकतावादी धारा (अवस्थी, २०६४ : ८२) ।

### ३.७.२.१ परिष्कारवादी धारा

आधुनिक नेपाली खण्डकाव्यको परिष्कारवादी धाराको मुख्य समयावधि वि.सं. १९७३ देखि १९९० सालसम्मको कालखण्ड हो भने उत्तरवर्ती समयमा पनि यस धाराको उपयोग गरी कतिपय कविप्रतिभाहरूले खण्डकाव्यात्मक सिर्जनशीलता देखाएकै छन् । यस धाराका मुख्य समयावधिमा खण्डकाव्य रच्ने र प्रकाशनमा ल्याउने उल्लेखनीय स्रष्टाहरूमा लेखनाथ पौड्याल (ऋतुविचार, बुद्धिविनोद, सत्यकालिनसंवाद आदि), चक्रपाणि चालिसे (मछिन्द्रनाथको कथा), पिनाकीप्रसाद आचार्य (बुद्धिविनोद), प्रेमप्रसाद भट्टराई (विरक्त पुष्पाञ्जली, सती सावित्री), महानन्द सापकोटा (मनलहरी, अन्न आशा आँसु), तारनाथ नेपाल (राघवविलाप, उत्तराविलाप, नेपालशतक) आदि पर्दछन् । यस धाराका उत्तरवर्ती कालखण्डमा उल्लेख्य परिष्कारवादी खण्डकाव्यकारिता देखाउने स्रष्टा हुन् : बालकृष्ण सम आगो र पानी, अवतारदर्शन), माधवप्रसाद देवकोटा (हुस्सू पाथिक, रुरुगौरव), भीमनिधि तिवारी (तर्पण, यशस्वी शव), बदरीनाथ भट्टराई (सिन्धुलिको फलक), भरतराज पन्त (उर्लको आँसु, दिनेश, चन्द्रहास, मेरो रमु) आदि । नेपाली खण्डकाव्य-परम्परामा परिष्कारवादी धाराको वरण गरी रचिएका खण्डकाव्यहरूमध्ये ज्यादाजसो आख्यानरहित कोषकाव्यात्मक ढाँचाका देखा पर्छन् भने केही (उदा. तर्पण, यशस्वी शव आदि) मा चाहिँ सूक्ष्माख्यानको आभास पाइन्छ । यस धाराका परम्परामा लघुकाव्यात्मक आयाम (उदा. बुद्धिविनोद) र मानक आयाम (उदा. आगो र पानी)का खण्डकाव्यहरू रचिएका छन् (अवस्थी, २०६४ : ८३) ।

परिष्कारवादी सौन्दर्यपूर्ण खण्डकाव्यकलाका दृष्टिले हेर्दा लेखनाथ पौड्याल, महानन्द सापकोटा, माधवप्रसाद देवकोटा, बालकृष्ण सम र भरतराज पन्त नै यस धाराका खास उत्कृष्ट र प्रतिनिधि खण्डकाव्यस्रष्टाका रूपमा दरिन्छन् (अवस्थी, २०६४ : ८४) ।

मित्रप्रसाद दाहालको 'प्रमद्वरा' (२०५७) खण्डकाव्य पनि परिष्कारवादका खण्डकाव्यात्मक मान्यताअनुरूप रहेकाले उनको यो खण्डकाव्यले नेपाली साहित्यको खण्डकाव्य परम्परालाई विकास गरेको छ । त्यसैले 'प्रमद्वरा' खण्डकाव्यलाई परिष्कारवादी खण्डकाव्यको श्रेणीमा राख्न उचित ठहर्छ ।

### ३.७.२.२ स्वच्छन्दतावादी धारा

नेपाली कविताका परम्परामा १९९१ सालमा लक्ष्मीप्रसाद देवकोटा र सिद्धिचरण श्रेष्ठका फुटकर कविताहरूका प्रकाशनमार्फत स्वच्छन्दतावादी धाराको प्रवर्तन भएको हो भने १९९२ सालमा लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाद्वारा रचित-प्रकाशित मुनामदन खण्डकाव्यबाट नेपाली खण्डकाव्य-परम्परामा पनि उक्त धाराको प्रवर्तन भयो । नेपाली कवितामा यस धाराको मुख्यता कायम रहेको समयावधि १९९१-२०१६ सालका बीचको पच्चीसवर्षे युग हो भने त्यस यता पनि यस धाराको प्रयोग गरी रचिएका खण्डकाव्यहरू प्रकाशनमा आउने क्रम निरन्तरित नै रहेको छ । यस धाराको प्रवर्तन गरी समृद्धिपूर्ण युगको नै निर्माण गर्ने केन्द्रिय स्रष्टा लक्ष्मीप्रसाद देवकोटा हुन् । उनले आफ्नो प्रथम खण्डकाव्य मुनामदनमा स्वच्छन्दतावादी आख्यानात्मक गाथाकाव्यढाँचाको प्रयोग गर्ने नवप्रवृत्ति देखाउनका साथै लोकप्रसिद्ध विषयवस्तुमा मौलिक कल्पनाको मिश्रण गर्ने र त्यसलाई लोकलयमा बाँधी व्यक्त गर्ने मार्मिक आख्यानकला तथा सशक्त कवित्वको बीचमा सामन्जस्य कायम गर्ने प्रभावकारी कौशल पनि स्थापित गरे । उनले यस धाराको मौलिकीकृत र नेपालीकृत प्रयोग गर्दै पछि निकै खण्डकाव्यहरू रचे र तीमध्ये यस धाराका मुख्य समयावधिमा उनका यी खण्डकाव्यहरू प्रकाशनमा पनि आए : राजकुमार प्रभाकर, कुञ्जिनी, पहाडी पुकार (लघुतर खण्डकाव्य/लामो कविता), नाला, आँसु (लघुखण्डकाव्य), वसन्ती-२ (२००९), रावणजटायुयुद्ध र म्हेन्दु । उनका यी खण्डकाव्यका साथै पछि प्रकाशित लूनी, सीताहरण, सृजामाता, मैना, मायाविनी सर्सि, भञ्जावर्णन आदि खण्डकाव्यबाट नेपाली खण्डकाव्यको यो स्वच्छन्दतावादी धारा निकै प्राप्तिपूर्ण बन्यो । यस धारामा निकै उत्कृष्टता देखाउने अन्य उल्लेखनीय कलाकारहरू हुन् : सिद्धिचरण श्रेष्ठ (उर्वशी, ज्यानमारा शैल, मङ्गलमान, भीमसेन थापा आदि), भवदेव पन्त (वनबाला, वीर अभिमन्यु), केदारमान व्यथित -मेरो पृथ्वी, मेरी प्रेयसी प्रजातान्त्रिक स्वतन्त्रता आदि), माधवप्रसाद घिमिरे (गौरी, राजेश्वरी, पापिनी आमा, राष्ट्रनिर्माता, धर्तीमाता आदि), अमरसिंह गिरी (आँसु, युद्ध र योद्धा), धर्मराज थापा (रत्नजुनेली, मङ्गली कुसुम आदि), कञ्चन पुडासैनी (प्रेमको चिठी), प्रेमिका, आखिर,



प्रत्यावर्तन आदि), शिवकुमार राई (डाँफे), वसन्तकुमार शर्मा नेपाल (विधवा विवाह), रत्नदेव शर्मा (नौली), लक्ष्मण लोहनी (थानसिने कान्छी, टुहुरो आदि), मानवज्र बज्राचार्य (आँसुभिन्न म, वसन्तश्रवण), चूडामणी बन्धु (वनवासिनी), मदनमोहन मिश्र (सिताहरण, रामराजा), मोदनाथ प्रश्रित (आमाको आँसु, बुवा खै) आदि । यी कविहरूमध्ये धेरैजसो स्वच्छन्दतावादी काव्यधाराका मुख्य कालखण्डमा देखा परी पछि पनि सृजनारत रहेका छन् भने केही कविहरू उक्त धाराका निकट उत्तर-कालमा देखा परेका हुन् । यीदेखि बाहेक स्वच्छन्दतावादी काव्यधाराका मुख्य कालखण्डमा सृजनात्मक क्रियाशीलता देखाउने अरू निकै प्रतिभाहरू रहेको कुरा पनि स्मरणीय नै छ (अवस्थी, २०६४ : ८४-८५) ।

### ३.७.२.३ प्रयोगवादी धारा

नेपाली कविताका विकास-प्रक्रियामा प्रयोगवादी धाराको मुख्यता रहेको कालखण्ड वि.सं. २०१७ -२९ हो भने यसै बिचमा नेपाली खण्डकाव्य-परम्परामा पनि पश्चिमी प्रयोगवादी लामा कविताको सिर्जनात्मक नवप्रवर्तन र प्रतिष्ठापन भएको हो । नेपाली कविताका समष्टि परम्परामा प्रयोगवादी धाराको प्रवर्तन २०१७ सालतिर कवि मोहन कोइरालाले गरेको भएपनि त्यसै धाराका लामा कविताको सिर्जनात्मक प्रवर्तनमा भने जगदीशशमशेर राणा र मदन रेग्मीको अग्रणी भूमिका छ । यी दुवै कवि (राणा र रेग्मी) ले रचेका र २०२१ सालमा प्रकाशनमा आएका क्रमशः कान्छी शहर जान्छे (रूपरेखा) र आज्ञाजुजे, पहाड र घाउको आँखा (मुकुट) जस्ता लामा कविताले नै नेपाली खण्डकाव्यको पश्चिमी लामोकविताधर्मी प्रयोगवादी धाराको नवप्रवर्तन गरेका हुन् । त्यसपछि यस धारामा मोहन कोइरालाले निकै गुणवत्तायुक्त लामा कविताहरू प्रस्तुत गरे र यस धाराका लामा कविताको परम्परालाई प्राप्तपूर्ण एवम् प्रतिष्ठित तुल्याए (अवस्थी, २०६४ : ८६) ।

उनले यस धाराका मुख्य कालखण्डमा र उत्तरवर्ती समयमा पनि रची प्रकाशनमा ल्याएका लामा कविताहरू हुन् : सुर्यदान, लेक,पलड नं २१, नुन शिखरहरू, नदी किनारका माभी (छवटा लामाकविताहरूको सङ्ग्रह), ऋतुनिमन्त्रण र गरलपान (दुईवटा लामा कविताको सङ्ग्रह), नीलो मह (लघुमहाकाव्यात्मक लामो कविता), एउटा पपलरको पात (तीनवटा लामो कविताको सङ्ग्रह), चो-को पर्वत-२, सिमसारका राजदूत आदि । प्रयोगवादी धाराका मुख्य समयावधिमा देखिई उत्तरवर्ती समयमा पनि सिर्जनशील रहेका र २०३० साल यताको नेपाली कविता-परम्परामा देखिई लामो कविताको परम्परालाई पर्याप्त निजत्वका साथ हुर्काउने उल्लेखनीय अरू कवि हुन् : ईश्वरवल्लभ (मेरी आमाले आत्महत्या गरेको

देश, एउटा शहरको किनारामा, अग्निद्वीप, अग्नि म महिमा गर्छु आदि), गुमानसिंह चाम्लिङ (कारागारभित्र प्रतीक्षा त्यो अन्तिम फैसलाको), रत्नशमशेर थापा -क्षितिजको भुत्ला आज बोकाको सपनामा), असीत राई (अक्टोपस), कणाद महर्षि (पग्लिएका लाभा), जनार्दन जोशी (हस्पिटलको कैदी क्याबिन नं १ मा, गुम्सिएको रातभित्र पुरिएको अस्थिपञ्जर, आवाजको खोजी), वानीरा गिरी (मेरो आविष्कार), तोया गुरुङ्ग (तोया गुरुङ्गका लामाकविता : चारवटा लामा कविताको सङ्ग्रह), युद्धवीर राणा (चिहान नपाएका तक्माहरू), सरूभक्त (बोक्सीको आह्वान र घोषणापत्र), शैलेन्द्र साकार (नाङ्गो तार, आयुषाको देशमा), रमेश श्रेष्ठ (घाँस उखेलिरहेको केटी, रोदी रोएको देशमा), टङ्क उप्रेती (गजुर पग्लिएर, निगुराको खरानी), सङ्गीत आयाम (चक्रव्यूह र युद्ध पीडाहरू: लामो कविताको सङ्ग्रह) आदि यि सबै कृतिहरू आधुनिक नेपाली खण्डकाव्यको प्रयोगवादी धाराको निरन्तरताका कडी हुन् (अवस्थी, २०६४ : ८६-८७) ।

### ३.७.२.४ प्रगतिशील तथा प्रगतिवादी धारा

नेपालका सन्दर्भमा २००६ सालमा नेपाल कम्युनिष्ट पार्टीको स्थापना भएपछि मात्र प्रतिबद्ध प्रगतिवादी साहित्यिक लेखन थालिएको भएपनि २००५ सालमा जन प्रकाशानालय, रक्सौलबाट प्रकाशित र लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाद्वारा रचित पाहाडी पुकार (लामो कविता/लघुतर खण्डकाव्य) त्यति बेला नेपाली साम्यवादी आन्दोलनमा सक्रिय कार्यकर्ताहरूका निम्ती 'रेडबुक' (रातो पुस्तक) सरहनै रहेको कुरा विभिन्न स्रोतहरूबाट जानकारी आएको छ (जोशी, २०४८) र यसले नेपाली साम्यवादी पार्टी सङ्गठित हुनुभन्दा अघावै नेपाली साहित्यमा प्रगतिवादमूलक प्रगतिशील सञ्चेतना सगबगाएको कुराको पुष्टि पनि गर्छ (अवस्थी, २०६४ : ८८) ।

नेपाली खण्डकाव्यका परम्परामा लक्ष्मीप्रसाद देवकोटा (उदा.पाहाडी पुकार, भञ्जावर्णन, मायाविनी सर्सी), बालकृष्ण सम (उदां आगो र पानी), वसन्तकुमार शर्मा नेपाल (उदा. विधवा विवाह) जस्ता प्रतिभाले प्रगतिवादी रूपान्तरणकामी उन्मेष लिए भन्ने पनि माक्सवादी विचार र दलप्रति प्रतिबद्ध लेखक गोविन्द भट्टले २०२४ सालमा सार्वजनिक प्रकाशनमा ल्याएको शान्तिसन्देश खण्डकाव्यबाट नेपाली खण्डकाव्यका विकासप्रक्रियामा प्रगतिवादी धाराको प्रवर्तन भयो । यसपछि साम्यवादी विचार र राजनैतिक दलगत प्रतिबद्धतासहित २०२७ सालमा युद्धप्रसाद मिश्रले रची प्रकाशनमा ल्याएको मुक्ति रामायण अरण्यकाण्ड खण्डकाव्यबाट नेपाली प्रगतिवादी खण्डकाव्य-धारा अगाडी बढ्यो । नेपाली

खण्डकाव्यको प्रगतिवादी धारालाई अगाडी बढाउने अरू उल्लेखनीय प्रतिभा हुन् : जनकप्रसाद हुमागाईं (गोरे घर्तीको सवाई) रामचन्द्र भट्टराई (बोई), विक्रम सुब्बा (शान्तिको खोजमा), गोविन्द भण्डारी (फिलिङ्गो), नेत्रलाल अभागी (नर्कको कथा), मोहनविक्रम सिंह ( भिमुक नदी र चिबे चराको कथा, आदिम विद्रोह), ऋषिराम न्यौपाने (अमर शुक्र, मुक्तिका मुटु, विजयका बाँसुरी) आदि हुन् (अवस्थी, २०६४ : ८९) ।

### ३.७.२.५ उत्तरप्रयोगवादी/उत्तरआधुनिकतावादी धारा

२०३० साल नेपाली कविताको विविध धारागत प्रवृत्तिका साथै कतिपय नविन सञ्चेतनाबाट समन्वित बनेको युगलाई उत्तरप्रयोगवादी धाराको युगका रूपमा लिने गरिन्छ । यो धारा एकातर्फ पूर्ववर्ती परिष्कारवादी धारा, स्वच्छन्दतावादी धारा, प्रयोगवादी धारा र प्रगतिवादी धाराका प्रवृत्तिगत अन्तमिश्रणबाट परिपोषित देखिन्छ भने अर्कातिर नवयथार्थवादी-प्रगतिवादी धाराका प्रवाहबाट र कतिपय उत्तरआधुनिक सञ्चेतनाबाट पनि अनुप्राणित बनेको देखिन्छ (अवस्थी, २०६४ : ९०) ।

यसै धाराका कालखण्डमा अशेष मल्ल, गगन विरही, दिनेश अधिकरी र विष्णुविभु घिमिरेले एउटा बस्तीको कथा शीर्षकको लामोकवितामा सामुहिक लेखनको नवप्रवृत्ति देखाए । यसै धाराका कालखण्डमा केहि उत्तरआधुनिक नारी सञ्चेतनालाई व्यक्त गर्ने खण्डकाव्य पनि रचिएका छन् र तिनको उदाहरणका रूपमा सीता खरेलद्वारा रचित स्मृतिका छाल र हरिकला अधिकारीद्वारा रचित अन्तरद्वन्द्व, चित्रविचित्र, जिन्दगी बुभनलाई आदि कृतिहरू लिन सकिन्छ । पूर्वचर्चित प्रयोगवादी धाराका कविहरूमध्ये मोहन कोइराला, तोया गुरूड, शैलेन्द्र साकार, रमेश श्रेष्ठ, इन्दिरा प्रसाईं, टङ्ग उप्रेती, सङ्गीत आयाम, विप्लव ढकाल, कुसु छेत्री, मनोज न्यौपाने र चेतनाथ धमलाको विलयन काव्यले पनि यस उत्तरप्रयोगवादी धारा कतिपय उत्तरआधुनिक नवीन प्रयोगसहित गहकिलो योगदान पुऱ्याएका छन् (अवस्थी, २०६४ : ९१-९२) ।

### ३.८ चरण विभाजनको औचित्य र महत्त्व

मानिसका साहित्यिक यात्रामा विभिन्न घुम्तीहरू र मोडहरू आउँछन् । यस्ता मोड तथा घुम्तीहरूले स्रष्टाका सृजना र प्रवृत्तिमा परिवर्तन गर्न सक्छ । ती मोडहरू स्रष्टामा देखिनाका विविध कारणहरू हुनसक्छन् । यसमा साहित्यकारका सुरुको अवस्था, प्रौढ अवस्था, साहित्य लेखनको वातावरण, जीवन भोगाइका क्रमको महत्वपूर्ण भूमिका रहेको हुन्छ । यसरी हेर्दा बुद्धि घिमिरको साहित्यिक यात्रालाई यसरी हेर्न सकिन्छ ।

### ३.८.१ बुद्धि घिमिरेको साहित्यिक यात्रा

कुनै पनि स्रष्टाको साहित्य यात्राको चरण विभाजन स्रष्टाका कृतिहरूको अध्ययन सुविधाका लागि गर्ने गरिन्छ । चरण विभाजन गरेर अध्ययन गर्ने क्रममा यहाँ घिमिरेको जीवनी र व्यक्तित्वका साथै उनका कृतिहरूको गहनता लाई समेटेर गरिएको छ ।

३.८.१.१ प्रथम चरण - शुरुदेखी वि.सं. २०५४ सम्म

३.८.१.२ द्वितीय चरण - वि.सं. २०५५ देखि २०६४ सम्म

३.८.१.३ तृतीय चरण - वि.सं. २०६५ देखि २०७० सम्म

#### ३.८.१.१ प्रथम चरण

बुद्धिप्रसाद घिमिरेको साहित्ययात्राको पहिलो चरणको समय वि.सं. २०५४ सम्मको अवधिलाई छुट्याइएको छ । वि.सं. २०५४ भन्दा पहिलेको समय अथवा शुरुदेखी 'म बाँचेको छु' कविता सङ्ग्रह प्रकाशन सम्मको अवधिलाई प्रथम चरण भनेर निर्धारण गरिएको छ । यस चरणमा घिमिरेले शारीरिक, मानसिक, शैक्षिक एवं व्यवहारिक परिपक्वता प्राप्त गरिसकेका थिए । जीवनका कठिन मोडहरू पुरा भई क्रमशः फल प्राप्तिको यस समयमा घिमिरेले आफ्नो उन्नतिको लागि निक्कै अघि पुगीसकेको देखिन्छ । अध्ययनको सहजताका लागि यस चरणलाई पनि पूवार्द्ध र उत्तरार्द्ध गरी दुई चरण विभाजन गरिएको छ ।

(क) पूवार्द्ध चरण (शुरु देखि वि.सं. २०२४ सम्म)

(ख) उत्तरार्द्ध चरण ( वि.सं. २०२५ देखि वि.सं. २०५४ सम्म)

#### ३.८.१.१.१ पूवार्द्ध चरण

बुद्धिप्रसाद घिमिरेको जीवनको सुरुवात सँगै सुम्बेक मिडिल स्कूल, भ्नापाको संस्कृत विद्यालय, वृन्दावन अनि खर्साङ्मा भौतारिदै मध्यमा अध्ययन सम्मको समयलाई पूवार्द्ध चरण मानिएको छ । घिमिरेको अध्ययनको अनिश्चतताको भुमरीमा रूमलिएको अध्ययन यात्राको सुरुवात नै यस चरणको मुख्य विशेषता हो ।

#### ३.८.१.१.२ उत्तरार्द्ध चरण

खर्साङ्को अध्ययन समाप्ति पछि बुद्धिप्रसाद घिमिरे जब बनारस तर्फ लाग्छन् । यही समयबाट उनको अध्ययनले स्थिरता प्राप्त गरेको देखिन्छ । तेह्रबर्षे बनारस बसाइकै क्रममा

घिमिरेले शास्त्री, आचार्य, साहित्यरत्न तथा नेपाली एम.ए. सम्म को अध्ययन कुशलताका साथ सम्पन्न गरेका हुन् । (नेत्र प्रसाद अधिकारी, अ.प्र.श.प्र. २०६८)। यही समयमा विभिन्न संघसस्था सँगको सहभागिता, साहित्य सिर्जना गर्ने जोस जाँगरका कारण घिमिरेका हरेक व्यक्तित्वहरूले फस्टाउने अवसर पाए । फलतः उनमा कवि व्यक्तित्व, सम्पादक व्यक्तित्व, समालोचक व्यक्तित्व, प्राध्यापक व्यक्तित्व साथै राजनैतिक व्यक्तित्व जस्ता व्यक्तित्व का विविध पाटाहरूको विकाश र विस्तार हुने अवसर पाएको देखिन्छ । यसका साथै वि.सं. २०३३ सालमा उनले दोस्रो विवाह गरे अनि वि.सं. २०३५ बाट इलामको महेन्द्र रत्न बहुमुखी क्याम्पसमा नेपाली विषयको प्राध्यापन गर्न समेत सुरु गरे ।

साहित्य सिर्जनाका क्षेत्रमा भने घिमिरेको यो चरण प्रारम्भिक चरण हो । विवाह, जागीर जस्ता जीवनका सफलताका खुड्कीलाहरूसुरु भइ रहँदा साहित्य सिर्जना तर्फ पनि थालनी भएको यो समयलाई साहित्य तर्फ साहित्य साधनाको समय मान्न सकिन्छ । यो समयमा उनका विभिन्न पत्रपत्रिकामा प्रकाशित र केही नयाँ गरी २९ वटा कविताको सङ्गालो 'म बाँचेको छु (२०५४)' कविता सङ्ग्रह प्रकाशित हुन्छ । समग्रमा असफलता र अस्थिरतालाई पन्छाएर क्रमशः स्थिरता र सफलतालाई हात पार्न थालेको समयावधिका रूपमा यस चरणलाई लिइन्छ ।

### ३.८.१.३ द्वितीय चरण

वि.सं. २०५५ साल देखि २०६५ सम्मको अवधि घिमिरेको सफल जीवनयात्राको समयावधि हो । वि.सं. २०३५ बाट घिमिरेले निरन्तर म.र.ब. क्याम्पस इलाममा प्राध्यापन गरी आफ्नो मुख्य पेसाका रूपमा अवलम्बन गरेका थिए । यही समयमा घिमिरेले पिपलबोटे इलाममा आफ्नो बासस्थान बनाएर सफल पारिवारिक जीजन व्यतित गरेको देखिन्छ । फुटकर कविता मात्र सिर्जना गरेको उनको समयलाई पहिलो चरणका रूपमा मूल्याङ्कन गरिँदा घिमिरेले यस चरणमा तीनवटा खण्डकाव्य प्रकाशित गराएका छन् । यसै समयमा उनका फुटकर कविताहरूपनि विभिन्न पत्रपत्रिकामा प्रकाशित भएका छन् । घिमिरेको बौद्धिक चेतनाको प्रस्तुतीका रूपमा उनका समालोचना सम्बन्धी केही रचनाहरूपत्रपत्रिकामा प्रकाशित भएका छन् । यसरी पूर्वार्द्ध चरणमा विकशित भएका सम्पूर्ण व्यक्तित्वहरूलाई अभि प्रखर बनाउँदै नेपाली साहित्य र समालोचनाका क्षेत्रमा समेत आफूलाई चिनाउन घिमिरे यस चरणमा सफल भएको देखिन्छ । उनी यस चरणमा सफल खण्डकाव्यकार भएर देखापरेका हुन् ।

### ३.८.१.४ तृतीय चरण

बौद्धिक चेतनाको उच्चताको रूपमा घिमिरेले समालोचनाका रूपमा स्थापित हुने काम गरेका थिए । उनले यस चरणमा साहित्य समालोचनाको क्षेत्रलाई प्रखर बनाएको देखिन्छ । आफ्ना समालोचनाहरूको सङ्ग्रह ‘समालोचना कुशुम’ प्रकाशित गराए सँगै घिमिरेको तेस्रो तथा अन्तिम चरण सुरु भएको हो । यस चरणमा घिमिरे जागीरबाट पनि निवृत्त भएका थिए । वि.सं. २०६९, पौष २२ गते घिमिरे प्राध्यापन पेसाबाट निवृत्त भएका थिए । यस चरणमा घिमिरेले समालोचना र छन्दोबद्ध कविताहरूसिर्जना गरेका हुन् । उनको समालोचना कुशुमको प्रकाशन आफ्नो जीवन अवधिमै प्रकाशन गर्न सफल भए पनि अन्तिम कृति छन्दोबद्ध कविताहरूको सङ्ग्रह “माटोको ममता” भने आफ्नो जीवनमा कृतिका रूपमा प्राप्त गर्न सकेनन् । उनको देहान्त भएपछि मात्रै ‘माटोको ममता’ छन्दोबद्ध कविता सङ्ग्रह प्रकाशित भएको देखिन्छ । यो चरण घिमिरेको बौद्धिकताले भरिपूर्ण भएको समय हो । यस समयमा सिर्जना भएका रचनाहरूमध्ये कवितामा राष्ट्रियताको भाव, सामाजिक यथार्थताको चित्रण, कलागत सौन्दर्य प्रतिको सम्मान, विशिष्ट स्रष्टाप्रतिको सम्मान जस्ता प्रवृत्तिहरूको संयोजन भएको देखिन्छ । यो चरण उनको जीवनको उत्कर्षको समय हो । उनको वि.सं. २०७० साल कात्तिक १९ गते देहान्त भयो ।

### ३.९ बुद्धिप्रसाद घिमिरेका साहित्य प्रवृत्तिहरू

#### ३.९.१ कविता प्रवृत्ति

साहित्यकार बुद्धिप्रसाद घिमिरे फुटकर कविता प्रकाशन गरेर औपचारिक कविता यात्रामा लागेको समयले तिन दशक जति साहित्य सिर्जना गरेको पाइन्छ । खण्डकाव्यको प्रकाशन भने त्यति लामो छैन । वि.सं. २०२६ बाटै औपचारिक कवि जीवनमा प्रवेश गरेका घिमिरेको पहिलो खण्डकाव्य ‘किसान’ र ‘मान्छे’ (२०६१) हुन् । एउटा खण्डकाव्य सङ्ग्रहमा दुईवटा खण्डकाव्य सङ्ग्रह गरिएको छ । यसपछि वि.सं. २०६२ मा ‘समयचक्र’ खण्डकाव्य पनि प्रकाशित गरेर घिमिरेले आफूलाई कवि र खण्डकाव्यकारका रूपमा चिनाएका छन् ।

उनका कविता दुई सङ्ग्रहहरू तिनवटै खण्डकाव्यले मानव जीवनका जटीलतम् परिस्थिति, अन्याय, अत्याचार, शोषण र त्यसबाट उत्पन्न भएका आक्रोसका अभिव्यक्ति प्रकट गरेका छन् । आफ्ना फुटकर कवितामा भैं समाजमा देखिएका वर्गीय विभेदलाई उनले कविता र खण्डकाव्यको प्रस्तुतीको मुख्य विषय बनाएको देखिन्छ । परम्परागत लेखनशैली र

नवीन सामाजिक चेतनको उद्घाटन नै घिमिरेका खण्डकाव्यमा पाइने प्रमुख प्रवृत्ति एवम् विशेषता हुन् । समग्रमा बुद्धिप्रसाद घिमिरेका कविताका प्रवृत्तिहरूलाई बुँदामा यसप्रकार प्रस्तुत गर्न सकिन्छ ।

- १) प्रगतिवादी साहित्यकार,
- २) परम्परागत शैली र नवीन विषयवस्तुको संयोजन,
- ३) विविध छन्द र अलङ्कारको प्रयोग,
- ४) राजनैतिक एवम् सामाजिक चेतनाको स्वर,
- ५) अस्तित्ववादी जीवनदृष्टि,
- ६) सरल एवम् सुकोमल भाषाशैली,
- ७) भाव र शैली बीच सुमधुर सम्बन्ध,
- ८) राष्ट्रियताप्रति सर्म्पण भाव,
- ९) सामाजिक यर्थाथताको भावना व्यक्त,
- १०) मानवीय प्रणय संवेदनाको प्रणयी भाव,
- ११) प्रकृतिको विविधरूपको चित्रण,
- १२) विशिष्ट स्रष्टाप्रतिको सम्मान,
- १३) कलागत सौन्दर्य प्रतिको सम्मानको भाव आदि ।

### ३.९.२ खण्डकाव्यगत प्रवृत्ति

घिमिरेका तिनवटै खण्डकाव्यले जीवनका जटिलतम परिस्थिति, अन्याय, शोषण र त्यसबाट उत्पन्न आक्रोसित अभिव्यक्ति प्रकट गरेका छन् । खण्डकाव्यमा पनि समाजमा देखिएका वर्गीय विभेदलाई खण्डकाव्यको प्रस्तुतिको मुख्य आधार बनाएका छन् । यसप्रकार परम्परागत लेखन शैली र नवीन सामाजिक चेतनाको उद्घाटन नै घिमिरेको खण्डकाव्यमा पाइने प्रमुख विशेषता हो । समग्रमा घिमिरेका खण्डकाव्यका विशेषताहरूलाई बुँदागत रूपमा निम्नानुसार प्रस्तुत गर्न सकिन्छ ।

- १) प्रगतिवादी खण्डकाव्यकार,
- २) नवीन विषयमा परम्परागत शैलीको संयोजन,
- ३) छन्द र अलङ्कार प्रयोगमा विविधता,
- ४) मानव जीवन संग सम्बन्धित विविध प्रतीक र विम्बको प्रयोग,

- ५) राजनैतिक र सामाजिक विषयबस्तुको प्रयोग,
- ६) अस्तित्ववादी जीवन दृष्टि,
- ७) शैलीशील्यगत परिष्कार,
- ८) सरल र सुललित भाषाशैली आदि ।

### 3.1. योगदान तथा मुल्याङ्कन

सत्यबाटो पकडिएर अधिबढ्ने व्यक्तिहरूनै जीवनमा सफल बन्न सक्छन् । सानातिना बाधा, अड्चन र अभावमा डराउनेहरूले जीवनमा सफलता हासिल गर्न सक्दैनन् । कुनै एउटा सफल व्यक्तिको जीवन भित्र यस्ता बाधा, अड्चन दुःख पीडामा धेरै कथाव्यथा लुकेका हुन्छन् । जीवन यात्रामा आइपरेका बाधाहरूदेखेर पछिहट्यो भने कुनै पनि व्यक्ति लक्षमा पुग्न सक्दैन ।

सामान्य शिक्षित परिवारमा जन्मिएका घिमिरेमा सानैदेखि संस्कृत भाषा अध्ययन गरेर गुरु माधव भण्डारी जस्तै विद्वान बन्ने प्रेरणा पलाएको थियो । त्यसलाई पुरा गर्न निकै कठिनाई बेहोर्नु परेको देखिन्छ । सानै उमेरमा राम्रो पढाई हुने विद्यालयको खोजीमा वृन्दावन, खर्साड र बनारस तिर जाँदा उनले धेरै दुःख कष्ट भोगेर वैचारिक अनुभव संगाल्ने अवसर प्राप्त गरे । त्यसै क्रममा उनले साहित्याचार्य, साहित्यरत्न र नेपालीमा स्नातकोत्तर तह समेत उत्तीर्ण गरेर एक कुशल शैक्षिक व्यक्तित्वका रूपमा स्थापित भएको पाइन्छ ।

वि.सं. २०२६ मा “मुटु जल्ल लागेको छ” शीर्षकको कविता प्रकाशित गरेर औपचारिक कवि जीवनमा प्रवेश गरेका वृद्धिप्रसाद घिमिरे जीवन पर्यन्त काव्य सिर्जना र विविध-साहित्यिक गतिविधिमा सक्रियताका साथ तल्लीन रहे । जीवनमा धेरै दुःख बेहोरेर संस्कृत र नेपाली साहित्यको गहिरो अध्ययन गरेका घिमिरेका परिपक्व विचारका अभिव्यक्तिहरूउनका रचनाहरूमा यथेष्ट पाइन्छ । उनले “म बाँचेको हुँ (२०५४)” कविता सङ्ग्रह ‘किसान र मान्छे (२०६१)’ खण्डकाव्य, ‘समयचक्र (२०६२)’ खण्डकाव्य, ‘समालोचना कुसुम (२०६५)’ समालोचना सङ्ग्रह र उनको अन्तिम कविता सङ्ग्रह ‘माटोको ममता (२०७०)’ कृतिहरूदिएर नेपाली काव्य र समालोचनाका क्षेत्रमा ठूलो योगदान गरेका छन् । घिमिरेलाई इलाम मै बसेर साहित्य सिर्जना गर्ने मुख्य कविताहरूका लहरका अगुवा साहित्यकार भनि मुल्याङ्कन गर्न सकिन्छ ।

उनले पद्यलाई वढी मन पराएको देखिन्छ । तापनि गद्य-पद्य दुवैमा घिमिरेले साहित्य सिर्जना गरेको देखिन्छ । रस, भाव अलङ्कार एवम् परिष्कृत भाषा शैलीका कारण घिमिरेका



रचनाहरूनिकै ओजपूर्ण बनेका छन् । सरल किसिमको विम्व प्रतीकको प्रस्तुति साथै प्रौढ अभिव्यक्तिका कारणका उनका रचनाहरूनिकै उत्कृष्ट रहेका छन् । निश्कर्षमा भन्नु पर्दा साहित्यकार वुद्धिप्रसाद घिमिरे जस्ता सिद्धहस्त, परिपक्व, वौद्धिक र प्रौढ कविका हातबाट उत्कृष्ट काव्य चाहने वौद्धिक पाठकले अपेक्षा गरे अनुसारको साहित्य रचना भएको देखिन्छ । घिमिरेको जीवन भरिमा रचना गरेका कृतिहरूले नेपाली साहित्यमा एउटा बेजोड योगदान गरेको कुरा मुल्याङ्कन गर्न सकिन्छ । उनी एक योग्य साहित्यकार हुन् ।

\*

# चौथो परिच्छेद

## बुद्धि घिमिरेका खण्डकाव्य किसान र समयचक्र

### खण्डकाव्यको तुलनात्मक अध्ययन

#### ४.१ बुद्धि घिमिरेको खण्डकाव्यकारिताको यात्रा

‘मुटु जलन लागेको छ’ गद्य कविता वि.सं. २०२६ वरणासीबाट प्रकाशित हुने ‘सामुहिक मुखपत्र’मा प्रकाशित भए सँगै घिमिरेको औपचारिक साहित्यिक यात्रा सुरु हुन्छ । शुरुका दिनहरूमा साहित्य लेखनकालागि घरायसी वातावरण त्यती राम्रो थिएन तर पनि खानेमुखलाई जुँगाले छेक्दै न भनेभै उनी आफ्नो साहित्य माथिको भुकाबलाई निरन्तरता दिदै गए पछि घिमिरेकी सहधर्मीणी टीका घिमिरेको साथ र सहयोगले घिमिरेको साहित्यकारिता उर्जाशील बन्दै गयो । बिस्तारै घरबाट पनि समर्थन् हुन थालेपछि उनको साहित्यिक यात्रा सफल हुदै गयो । साहित्यिक सफलताकै क्रममा उनले धेरै कविताहरू लेखेर विभिन्न पत्रपत्रिका मार्फत प्रकाशित गर्दै गए । यसै क्रममा उनले आफ्ना महत्वपूर्ण २९ वटा कविताहरूको सङ्गालो ‘म बाँचेको छु’ कविता सङ्ग्रह (२०५४) प्रकाशित गरे । कविता सङ्ग्रह प्रकाशित भएपछि पाठकको माया र सद्भाव पाएर उनले आफ्नो काव्य यात्रालाई निरन्तरता दिने क्रममा वि.सं. २०६१ सालमा ‘किसान’ खण्डकाव्य प्रकाशित गरे । यस खण्डकाव्यमा ‘किसान’ र ‘मान्छे’ दुई खण्डकाव्य समावेश छन् । काव्य यात्राकै क्रममा उनले ‘समयचक्र’ (२०६२) खण्डकाव्य पनि प्रकाशित गरे । यस पछि पनि उनी काव्यकै दौडानमा रहे र ‘माटोको ममता’ (२०७०) कविता सङ्ग्रह तयार गरे प्रकाशन गर्न नपाई उनी हामी माझ रहेनन् तर घिमिरेकी सहधर्मीणी टीका घिमिरेद्वारा सो कविता सङ्ग्रह हाल प्रकाशित छ । उनले आफ्नो साहित्यिक यात्रालाई कवितामा मात्र सिमित राखेनन् । घिमिरे समालोचक पनि हुन् । उनका धेरै समालोचना कृति पत्रपत्रिकामा प्रकाशित छन् । आफ्ना केही महत्वपूर्ण समालोचनाको सङ्गालो ‘समालोचना कुसुम’ प्रकाशित छ ।

वि.सं.२०५५ साल देखी २०६५ सम्मको अवधि घिमिरेको सफल जीवनयात्राको समयावधि हो । वि.सं.२०३५ बाट घिमिरेले निरन्तर म.र.ब. क्याम्पस इलाममा प्राध्यापन गरी आफ्नो मुख्य पेसाका रूपमा अवलम्बन गरेका थिए । यही समयमा घिमिरेले पिपलबोटे इलाममा आफ्नो बासस्थान बनाएर सफल पारिवारिक जीजन व्यतित गरेको देखिन्छ ।

फुटकर कविता मात्र सिर्जना गरेको उनको समयलाई पहिलो चरणका रूपमा मूल्याङ्कन गरिंदा घिमिरेले यस चरणमा तीनवटा खण्डकाव्य प्रकाशित गराएका छन् । यसै समयमा उनका फुटकर कविताहरूपनि विभिन्न पत्रपत्रिकामा प्रकाशित भएका छन् । यो अवधि घिमिरेको साहित्यक यात्राको दोश्रो चरण हो । यस चरणमानै घिमिरेले ३ वटै खण्डकाव्यको रचना गरेका हुन् ।

## ४.२ परिचय

नेपाली साहित्यमा २०२६ सालदेखि कलम चलाउन प्ररम्भ गरेका बुद्धि घिमिरेले नेपाली साहित्यका कविता, समालोचना, खण्डकाव्यमा कलम चलाएका छन् । खण्डकाव्यका क्षेत्रमा उनका किसान (२०६१), यसमा किसान र मान्छे दुई वटा खण्डकाव्य समावेश छन् । समयचक्र (२०६२) तीनवटा खण्डकाव्य प्रकाशित छन् । किसान र समयचक्र खण्डकाव्यको विश्लेषण निम्न लिखित रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ ।

## ४.३ खण्डकाव्यहरूको विश्लेषण

### ४.३.१ संरचना पक्ष

### ४.३.२ किसान खण्डकाव्यको संरचना पक्ष

यो खण्डकाव्य बुद्धि घिमिरेको पहिलो खण्डकाव्य हो । यहाँ एउटै पुस्तकाकार कृति भित्र दुईवटा खण्डकाव्य 'किसान' र 'मान्छे'को सयुक्त प्रकाशन रहेको छ । यो खण्डकाव्यको प्रकाशन घिमिरेले २०६१ सालमा गरेका हुन् । दुई खण्डकाव्य भएपनि पुस्तकको आवरण पृष्ठमा किसान खण्डकाव्य मात्र लेखिएको छ । यस खण्डकाव्यको प्रकाशन श्रीमती टीका घिमिरेले गरेकी हुन् । यस कृतिको बाह्य आवरणमा हलो बोकेको मानिस, गोरु,रुख र घरहरूको चिन्ह प्रयोग गरिएको छ भने बाहिरी आवरणको रङ्ग सेतो छ । आवरणमा पुस्तकको नाम रातो रङ्गले लेखिएको छ । भूमिकाको पृष्ठ ४ वटा छन् भने यसको पृष्ठ संख्या ४८ रहेको छ । काँधमा हलो बोकेर गोरु धपाउदै खेतबारी लागेको किसानको दृश्यले साँच्चै नेपालको एउटा पहाडी किसानको यथार्थता प्रस्तुत गर्न सकेको छ । यसको व्यक्तिगत मुल्य रु ३०।- राखिएको छ भने, संथागत मुल्य रु ५०।- राखिएको छ । यस खण्डकाव्यको आवरण चित्र कालु आर्ट, बरगाछी विराटनगरद्वारा निर्माण गरिएको हो भने खण्डकाव्यको मुद्रण श्रेष्ठ प्रिन्टर्स विराटनगरद्वारा गरिएको हो ।

यस खण्डकाव्यको अग्रभागमा घिमिरेले 'सादर समर्पण शीर्षकमा देशका श्रमजीवि किसान र असल मान्छे अनि उनका माता पिताप्रति यो पुस्तक समर्पण गरेका छन् । खण्डकाव्यको भूमिकाकालागि छुट्याइएको पृष्ठको तेस्रो पानामा माधव भण्डारीको आमुख शीर्षकको भूमिका रहेको छ । यसै गरि भूमिकाकै पृष्ठको चौथो पानामा घिमिरेले खण्डकाव्यहरु प्रति आफ्नो भनाइ राखेका छन् । यस पछि 'प्रस्तावना' शीर्षक राखेर 'किसान' खण्डकाव्य शुरु गरिएको छ ।

### ४.३.३ समयचक्र खण्डकाव्यको संरचना पक्ष

समयचक्र खण्डकाव्य बुद्धि घिमिरेको आकार, विषय र प्रस्तुति शैलीका आधारमा अहिलेसम्म प्रकाशित कृति मध्ये चरम प्राप्तिको कृति बन्न सकेको बुझिन्छ । यो खण्डकाव्यको प्रकाशन उनले वि.सं. २०६२ सालमा गरेका हुन् । घिमिरेका कृति मध्ये यो खण्डकाव्य पुस्तकाकारको रूपमा तेस्रो र कृतिको रूपमा चौथो रहेको छ ।

समयचक्र खण्डकाव्यको बाहिरी आवरणमा पूरै पृष्ठ भरिनै रातो रङ्गले पोती, सेतो रङ्गले गोलाकार चक्रको चित्र कोरीएको छ । पृष्ठको माथिल्लो भागमा निलो मसिले किताबको नाम लेखिएको छ । सो रातो र सेतो रङ्गले कोरिएको चक्रको चित्रको विच भागमा एउटा अण्डाकार चित्र बनेको छ, सोहि अण्डाकार चित्रको मध्य भागमा लेखकको नाम सेतो रङ्गमा लेखिएको छ । चक्र चिन्हमाथि पुलिसहरुले बन्दुक ताकिरेको, केही मानिसहरु भागाभाग भइरहेको, त्यस पछि एउटी महिला आफ्ना नाबालक सन्तानहरुलाई छेउमा राखेर, घोपटो परेर रोहिरहेकी, त्यस भन्दा मुनि पर्चा,पम्प्लेटहरु बोकेर नारा जुलुस लगाउँदै गरेका मानिसहरुको हुल चित्रहरु देखिन्छ । भित्रको सुरु पृष्ठमा ठूलो अक्षरमा समय र त्यसको मुनि कोष्ठक भित्र सानो अक्षरमा खण्डकाव्य लेखिएको छ । यसै पृष्ठको मध्यभागमा लेखक, बुद्धि घिमिरे र पुच्छारमा प्रकाशिका श्रीमती टीका घिमिरे लेखिएको छ ।

खण्डकाव्यको बाहिरी पृष्ठको पहिलो पृष्ठकै अर्को पटि कृति, विधा, रचनाकार, सर्वाधिकार, आवरण, प्रकाशक, प्रथमसंस्करण, प्रपकशितप्रति, मुद्रक, कम्प्युटर, लेआउट, मूल्य क्रमस ठाडो रूपमा लेखिएको छ । जसमा कृति 'समयचक्र' विधा खण्डकाव्य बुद्धि घिमिरेको हो । यसको आवरण चित्र कालु आर्ट विराटनगर बरगाछीद्वारा बनाइएको हो । यसको प्रकाशन श्रीमती टीका घिमिरेले गरेकी हुन् । यस खण्डकाव्यको प्रथम् संस्करण वि.सं. २०६२ को मोती जयन्तीको अवसरमा भएको हो । यसको ५०० प्रति प्रकाशित भएको हो ।

यसको मुद्रण श्रेष्ठ प्रिन्टर्स विराटनगरबाट गरिएको हो भने कम्प्युटर अमृतकुमार श्रेष्ठ र ले-आउट वाणीप्रकाशन विराटनगरका मीनकुमार श्रेष्ठले गरेका हुन् भन्ने जानकारी यस पुस्तकबाट मिल्छ । यस खण्डकाव्यको संथागत मूल्य रु.८०१- (भा.रु.४५), व्यक्तिलगत मुल्य रु.४०१- (भा.रु.२५) राखिएको छ । खण्डकाव्यको दोस्रो पानामा सादार समर्पण शीर्षकमा समयचक्र खण्डकाव्यलाई समयको चक्रमा पिसिएका निरीह महिला तथा नवचेतना बोक्ने तेश्रो पुस्ताका अधिकार खोसिएका समस्त बालबालिका एवम् स्वर्गीय पूज्य पिता श्रीनारायण घिमिरे तथा माता मधुमाया घिमिरेमा हार्दिकताका साथ समर्पण गरिएको छ । यस खण्डकाव्यको तेस्रो पानामा सम्पादकीय शीर्षकमा प्रकाशकीय टीका घिमिरेको मन्तव्य राखिएको छ र यही पृष्ठदेखी पृष्ठाङ्क पनि सुरु गरिएको छ । पृष्ठाङ्कको सुरु भएपछि पृष्ठ तीन, चार र पाँचमा चुडामणि रेग्मीको मन्तव्य रहेको छ । पृष्ठ छ, सात र आठमा रचनाकारले आफ्नो भनाइ राखेका छन् । पृष्ठ नौमा विषय सूचि राखिएको छ । यसै गरि पृष्ठ दश खाली राखेर पृष्ठ एघारदेखि खण्डकाव्यको सुरु गरिएको छ । यो खण्डकाव्य उपक्रम, विषय प्रवेश, समयबोध-एक, समयबोध-दुई र उपसंहार गरी पाँच खण्डमा विभाजित छ ।

#### ४.३.२.१ किसान खण्डकाव्य र समयचक्र खण्डकाव्यको संरचना पक्षको तुलना

- (क) दुवै खण्डकाव्यको आवरणमा कृतिको शीर्षक अनुसार तालमेल मिल्ने चित्रहरु समावेश गरिएको छ ।
- (ख) पुस्तकको आकार अनुसार मूल्यमा समेत सन्तुलन मिलेको छ ।
- (ग) दुवै खण्डकाव्यको आवरण पृष्ठमा रातो रङ्गले पोतिएको छ ।
- (घ) दुवै पुस्तकको आवरण पृष्ठको चित्र कालु आर्ट बरगाछी विराटनगर ३ र मुद्रण श्रेष्ठ प्रिन्टर्स, विराटनगर १३ मा गरिएको छ ।
- (ङ) दुवै पुस्तक देशका निरीह जनता र लेखकका माता पिता मा समर्पण गरिएको छ ।

यो त भयो दुई खण्डकाव्यको संरचना पक्षमा रहेको समानता । यी दुई खण्डकाव्यको भिन्नतालाई यसरी हेर्न सकिन्छ :-

किसान खण्डकाव्य	समयचक्र खण्डकाव्य
१. किसान खण्डकाव्य ४८ पृष्ठमा संरचित छ ।	१. समयचक्र खण्डकाव्य ५२ पृष्ठमा संरचित छ ।
२. यस खण्डकाव्यको संस्करण वि.सं.२०६१ सालमा प्रकाशित भएको हो ।	२. यस खण्डकाव्यको संस्करण वि.सं.२०६२ सालको मोती जयन्तीको अवसरमा प्रकाशित भएको हो ।
३. यसको आवरण पृष्ठमा पुस्तकको नाम र रचनाकारको नाम दुवै रातो रङ्गले लेखिएको छ ।	३. यसको आवरण पृष्ठमा पुस्तकको नाम निलो रङ्ग र रचनाकारको नाम सेतो रङ्गले लेखिएको छ ।
४. यस पुस्तकमा दुई वटा खण्डकाव्य, किसान र मान्छे रहेका छन् ।	४. यस खण्डकाव्यमा एयटै मात्र खण्डकाव्य समयचक्र छ ।
५. यसको पृष्ठ ३३ सम्म किसान र एक पृष्ठ खाली रहेर ३४ देखि मान्छे खण्डकाव्य रहेको छ ।	५. यसमा सुरु पृष्ठदेखिनै समयचक्र खण्डकाव्य रहेको छ ।
६. यसमा पछाडिको आवरण पृष्ठ सेतो रङ्गको भुइँमा रातो रङ्गले लेखकको फोटो र परिचय राखेको छ ।	६. यसमा पछाडिको आवरण पृष्ठ सेतो रङ्गको भुइँमा निलो रङ्गले लेखकको फोटो र परिचय राखेको छ ।

#### ४.४ विषयवस्तु

काव्यको अनिवार्य तत्व विषयवस्तु हो । कविता रचनाकालागि छनौट गरिएको कथ्य वा वस्तुलाई नै विषयवस्तु भनिन्छ । रचनाकार विषयवस्तु छान्न स्वतन्त्र हुन्छ । काव्यमा प्रयोग गरिने विषयवस्तु जति उपयुक्त हुन्छ कविता पनि त्यति नै शक्त र जीवन्त बन्छ । कविलाई यही विषयवस्तुमा कविता रचना गर्नुपछिभन्ने अनिवार्य हुँदैन । जीवन भोगाइका क्रममा जुन वस्तुले कविलाई अभिप्रेरित गर्छ त्यही उत्प्रेरित वस्तु नै कविताको विषयवस्तु हुन्छ । विषयवस्तुमा जीवन जगतको कुनै एक अंश वा भावलाई अनुभूतिमय वा भावमय

तुल्याई कलात्मक रूपमा प्रस्तुत गरिन्छ । यसमा कवि जीवननका अभिप्रेरित घटना शृङ्खलित रूपमा प्रस्तुत गरिन्छ । यसरी हेर्दा बुद्धि घिमिरेको खण्डकाव्यहरु किसान र समयचक्रको विषयवस्तु यसरी प्रस्तुत गरिएको छ :

#### ४.४.१ किसान खण्डकाव्यको विषयवस्तु

विषयवस्तु खण्डकाव्य सृजनाको आवश्यक तत्व हो । यो खण्डकाव्यको कङ्काल विषयवस्तुमा आउने घटनाक्रम कार्य कारण सम्बन्धद्वारा कसिएका व्यवस्थित गरिएका हुन्छन् । किसान खण्डकाव्य भित्र एउटै पुस्तकाकार कृति भित्र दुई वटा खण्डकाव्य किसान र मान्छे भएकाले यसलाई विभाजित गरेर अध्ययन गर्नु पर्ने हुन्छ ।

किसान खण्डकाव्यको विषयवस्तु प्रस्तावना, परिस्थितिबोध, आत्मान र उपसंहार गरी चार खण्डमा विभाजित छ । यसको प्रस्तावना खण्डमा अनुष्टुप छन्दका दश वटा श्लोक रहेका छन् । यसमा कविले गर्भावासमा हुँदा पृथ्वीमा ठूला-ठूला काम गर्ने सङ्कल्प लिएर आउँछन् भन्ने पौराणिक धारणालाई किसानहरुको इच्छासँग तादात्म्य गरेका छन् । यहाँ निरङ्कुस शासकले देशमा शासन गर्दा प्रजातन्त्र आएपछि हाम्रो मुक्ति अवश्य होला भन्ने किसानहरुको भावनासँग गर्भअवस्थाको दृश्य ल्याएर तालमेल गरिएको छ । त्यति मात्र नभएर प्रजातन्त्र किसानहरुकालागि रुखो पाखो भएको उपमा दिएका छन् ।

गर्भावास हुँदा सारा प्राणीले आश राख्छ

भरेर पृथ्वीमा मैले ठुलठुला काम गर्नुछ !

उम्दा विचारले भित्रै गर्भमा छटपटाउँदा

बज्रपात भई भ्रण तुह्यो मृत्यु सुसाउँदा !! (पृ : १)

कविले अधिकांश गरिब नेपालीहरुको पेशा कृषि रहेको र उनीहरुले जिविकोपार्जनक लागि यहि परम्परावादी कृषि पेशालाई अपनाउनु परेको बाध्यतालाई प्रस्तुत गरेका छन् । नेपालका गरिब निमुखा किसानले सम्पन्न पुँजीपति, जग्गा मालिकका जग्गामा कुत वा अर्ध्याँ अन्न तिरेर आफू त्यस जग्गाको भोक गर्न विवस बनेका गरिब किसानहरु प्राकृतिक प्रकोप सहेर पनि जीवन गुजार्न बाध्य बनेका किसानले बर्ष भरि गरेको खेतिले आफूलाई धान्न समेत बेलामा जग्गाधनीलाई अन्न बुझाउन बाध्यकारि बन्नु परेको अवस्था तड्कारो समस्याका रूपमा देखाएका छन् ।

किसानहरुका आशा तुषाराले कठ्याङ्ग्रिए

हावा पानि र माटोले भिन्न त्यो बिउ भौँ भए (पृ : १)

कविले कमलको रसास्वादनमा मग्न भँगेरो भोली सूर्यदय होला र कमल फूलेपछि बाहिर निस्कौला भन्ने आशा गर्दै बसेको तर हात्तिले रातीनै सबै कमलको बोटै खाइदेको उदाहरण दिदै उनले नेपालको प्रजातन्त्रको अवस्थालाई निकै कलात्मक रूपमा अभिव्यक्त गरेका छन् ।

यसरी कविले प्रस्तावना खण्डमा प्रस्तुत गरिने विषयका बारेमा सुत्रात्मक तरिकाले जानकारी गराएक छन् । किसानका भाव र समस्यालाई आफूले देखे भेटेसम्म प्रस्तुत गरेको कुरा समेत यस खण्डमा उल्लेख गरिएको छ । विज्ञले माटामा खानि देख्न सकेको सम्भ्रदै कवि प्रस्तावनामा आफ्नो काव्य शिल्पीलाई समेत स्मरण गरेका छन् ।

राम्रा पक्ष सबैका हुन्, असुन्दर हुँदा महाँ

रचनाकारकै जिम्मा छोड्नु सज्जनले यहाँ ।

यही विनम्रता साथ गर्छु यो काव्य अर्पण

किसान श्रमजीवी ती जिज्ञासुमा समर्पण !! (पृ : १)

यसै गरी खण्ड दुईमा रहेका काव्यहरुलाई 'परिस्थितिबोध' शीर्षक दिएको छ । किसानलाई मुख्य पात्र बनाएर नेपालका किसानहरुले भोग्दै आएका विविध समस्याहरुलाई यस खण्डमा राखेका छन् । यस खण्ड भित्र उपजाति छन्दका ५२ पद्यमा समेटिएको छ । विशेष गरेर परिस्थितिबोधमा नेपालका किसानहरुका प्रमुख पिडाका विषयहरु र नेपाली किसानहरुको दैनिक अवस्थाको यथार्थ चित्रण गरिएको छ ।

नेपाल एक भौगोलिक तथा सास्कृतिक विविधता भएको मुलुक हो । हिमाल, पहाड, तराईले बनेको नेपालमा भौगोलिक बनावट अनुसार मान्छेको चाप, पेशा तथा भिन्न भिन्न संस्कृतिले सम्पन्न छ । यहाँ क्षेत्र अनुसार फरक फरक जातजातिहरुको बसोबास रहेको र तिनीहरुको पेशा बेवसाय पनि फरक फरक रहेका छन् । पहाडी तथा हिमाली भेगमा बस्ने मानिसहरु गोरो वर्णका र थेप्चा नाक भएका हुन्छन् भने तराई भेगमा बस्ने मासिहरु कालो वर्णका हुन्छन् । यस्ता विभित रूप भएका हामी सबै नेपाल आमाका सन्तान हौ । यी नेपाल आमाका सन्ततिको बाच्ने आधार खेती किसानी नै रहेको कुरा कवि व्यक्त गर्दछन् ।



काला र गोरा रडले बनेका  
थेप्चो चुचे रुप सबै भएका  
नेपालका हामी सन्तति सारा  
खेती सबै जीवनको साहारा (पृ : ३)

परिस्थितिबोध भित्र गरिबहरुको स्थितिको चित्रण मात्र छैन, धनी र गरिब बिच बढ्दै गएको खाडल र त्यसको प्रमुख दोषीका रुपमा रहेका धनीहरुलाई पृष्ठपोषण गर्ने प्रवृत्तिमा राजनीतिक प्रणालीको पर्दाफास गरिएको छ । गरिब नेपालीहरुलाई सँधै अरुको घरमा गएर काम गर्नुपर्ने भएकोले फूसत भने कहिल्यै नहुने उनीहरुको सम्पूर्ण जीवन हतारै हतारमा बिताउनु पर्ने बाध्यताप्रति कवि आफ्ना भाव व्यक्त गर्द छन् ।

छ आय कम्ति घरबार धान्न  
सँधै हतारै छ जहाज तान्न  
गर्हस्थ यो धार छ शास्ति उस्तै

बित्यो सबै जीवन आज यस्तै । (पृ : ४)

विसङ्गती नै विसङ्गतीले भरिएको नेपाल कुनै कानुन नभएको मुलुक जस्तो यहाँ जसले जे गरो त्यही हुने यहाँको शासन व्यवस्था कमजोर भएको हुनाले त्यसको फाइदा लिन यहाँका नेताहरुले विसङ्गतीलाई आत्मासाथ गरेका छन् । लाखौं खर्च गरेर बनाइएका भौतिक संरचना जस्तै पुल पुलेसा सार्वजनिक भवनहरुलाई भत्काइएको छ । यस मुलुकमा विभिन्न प्रकारका संघ संस्था पाटीहरुको नाम जपि सडक यातायात बन्द गर्ने प्रचलन प्रमुख समस्याको रुपमा रहेको छ । यस्तो बेलामा यातायातका साधनलाई तोडफोड लगायत आगजानी समेत गरेर विनास गर्ने कार्य दिनानुदिन भैरहेको छ । यस्ता विसंगति बोधले गर्दा सर्वसाधारण जनताले सास्ती वेहोर्नु परेको छ । उनीहरु भोकभोकै रहनु परेको अवस्थाप्रति कवि आक्रोश व्यक्त गर्दछन् ।

लालाबाला अलपत्र पारी  
भूटान आसाम सबै चाहारी  
नयाँ सुकुमवासी बनाइएका  
किसान नेपाल फिराइएका !! (पृ : १०)

कवि बुद्धि घिमिरेले किसान खण्डकाव्यको परिस्थितिबोध शीर्षक भित्र रहेर नेपाली किसानहरुको वास्तविक चित्र उतार्न सफल भएका छन् । यसमा समस्या मात्र नदेखाइएर समाधानका उपाय पनि बताइएको छ । कवि धनी र गरिब बिचको खाडल पनु सम्पतिको साभा उपयोग गर्नु एउटै मात्र विकल्प हो भन्दछन् ।

कवि घिमिरेको किसान खण्डकाव्यको तेस्रो खण्डको शीर्षक 'आह्वान' हो । यस खण्डमा कविले किसानलाई आफ्नो अधिकारका निम्ती संघर्ष गर्न आह्वान गरेका छन् । 'परिस्थितिबोध' शीर्षकमा नेपाली किसानहरुको दयनिय परिस्थितिको जानकारी गराई सकेपछि त्यो परिस्थितिबाट मुक्त हुनकालागि किसानहरु स्वत जागनु पर्ने कुरा कविले 'आह्वान' शीर्षकको खण्डमा व्यक्त गरेका छन् । कविले नेपाली किसानहरुलाई माटोलाई अत्याधिक माया गरेर आफ्नो मन मुटुमा राखेर विभिन्न प्रकारका उत्साह र उमङ्गलाई थाती राखेर नेपाली माटोप्रति समर्पित हुन र प्रगति उन्नति तर्फ लाग्न फराकिलो सोचविचारका साथ अगाडि बढ्न आग्रह गरेका छन् ।

किसान ! माटो सरिका उठेर

गरीब रोगी निमुखा जुटेर

सद्भावना मेल बढाइ जाउँ

संघर्षको गीत अनन्त गाउँ ! (पृ : १३)

किसानहरुको समस्या देशको प्रमुख समस्याका रुपमा देखिएकाले यसबाट उनीहरुलाई मुक्त गर्न समाज, विद्यार्थी, बुद्धिजीवि सबै लाग्नु पर्ने आवश्यकता कविले अनुभव गरेका छन् । त्यसैले भातृत्व र प्रेम सबैलाई बाँडेर किसानहरुको मुक्ति गर्न कविले आह्वान समेत गरेका छन् । विश्वको किसान आन्दोलनको स्मरण गर्दै कवि सबै जाग्न सके देशमा नौलो जनवाद स्थापना हुने कुरामा आशावादी रहेका छन् ।

नेपाल जनगेछ किसान जागो

किसानले उन्नति तर्फ लागे

समुद्र भै उन्नत छाल फ्याँकी

एठाउँ सघर्ष नराख बाँकी !! (पृ : २७)

नेपालको सेरोफेरोमा हेर्ने हो भने किसानहरु जग्गा मालिकको दाशीको रुपमा रहेको इतिहास युगौ पुरानो छ । यस्तो अवस्थालाई तोड्न सामन्तिहरुको भन्डाफोर गरेर अगाडी बढ्न र उन्नतिको मार्ग जोड्नकालागि किसान आफै जागरुप भएर अगाडी लाग्नु पर्ने र नयाँ इतिहास कायम गरी आफ्नो अस्थित्वलाई बचाउनु पर्ने कुरामा कवि घिमिरे जोड दिन्छन् ।

नेपालको सम्पति वृक्ष भाडी

स्वर्था मिली विक्रि गरेर तारी

नाडुगो बनाए वन छैन आज

रक्षार्थ जागा गर ! यो समाज ! (पृ : २९)

आजको विश्वमा मानवले ठूला ठूला प्रगति गरिरहेको अवस्थामा विश्वमा चलिरहेको मानव होड,विभिन्न प्रकारका विश्वलाई ध्वस्त पार्ने खालका अत्याधुनिक हातहतियार निर्माणले भएको पूर्जा खर्च हुने र अन्य विकासका कार्यहरु पुनरुपमा ठप्प हुने अवस्था छ । यस्तो अवस्थालाई जगाउनका निम्ति किसानहरु आफै जाग्नु पर्ने अपस्था र किसानका ति मसिना भुपडी भए पनि त्यसलाई नौलोपन दिएर सजाउन यहाँ आह्वान गरिएको छ ।

किसान आउ मन स्वच्छ पारी !

गरै हरीयो सब खेत बारी !

पाखा पखेरा धन धान्यशाली !

बनाई रापौं विरुवा हिमाली ! (पृ : ३०)

जमिन, हावा, वन, ताल, नदि नाला आदिलाई नारामा मात्र साभ्ना सम्पति भनेर पुग्दैन त्यो व्यवहारमा पनि देखिनु पर्छ त्यसैले कवि घिमिरेले यहाँ युगौ पुरानो इतिहास तोडेर किसानको मुक्तिकोलागि समर्पित भएर लाग्न सबैलाई आह्वान गरेका छन् । यस आह्वान शीर्षक भित्र उपजाति छन्दका ८७ श्लोक रहेका छन् ।

किसान खण्डकाव्यको अन्तिम खण्ड 'उपसंहार' शीर्षकको हो । यस भागमा शिखरिणी छन्दका रहेका ११ पद्य छन् । यस खण्डमा कविले किसानहरुका समस्या धेरै भए पनि कतिपय ठूला समस्यालाई मात्र खण्डकाव्यमा प्रस्तुत गर्न सकेको कुरा व्यक्त गरेका छन् । ती समस्यालाई समस्याकै रुपमा मात्र नहेरेर समाधान गर्ने विधिनियम पनि चाडै

बनिदिए यो देशका बहुसंख्यक किसानहरुको हित हुने भाव उनी प्रकट गर्दछन् । बहुसंख्यक किसानहरुका समस्याहरु विकाराल रुपमा रहेका छन् । यस्ता समस्याहरुलाई विभिन्न किसिमका क्रान्तिका माध्यमबाट माथिल्लो स्तरसम्म पुऱ्याएर कृषक मुक्त हुनु पर्ने भाव प्रकट कवि गर्दछन् ।

पुरानो हो हाम्रो चलन कृषि स्थापित थियो  
समस्याको थुप्रो उधिनिकन जो मुख्य गनियो  
समाधनै गर्ने विधिनियम चाँडै बनिदिए  
भलो हुन्थियो सारा कृषकहरुको दुर्दिन गए !! (पृ : ३१)

गरिब किसानहरुको अमूल्य मतले विजय बनेका नेताहरु जनताको स्वार्थमा भन्दा पनि आफ्नो स्वार्थमा बढि तल्लिन हुने र कालो धन बटुल्नमा व्यस्त हुन्छन् । उनीहरु विजय हुनुभन्दा पहिला अथवा जनताको मत माग्ने क्रममा जनता सामु गएर किसानहरुको हकहितको कुरा गर्ने, विकासको आश्वासन बाँड्ने, तर विजय बनेपछि पुनः फर्केर नसम्भन्ने प्रवृत्ति पाइन्छ । त्यसकारण जनताको भिनो आश आकाशको फल सरी भएकाले किसानहरु चुप लागेर बस्नु नहुने, देश भरका किसानले एकैसाथ अन्यायको विरुद्धमा आवाज उठाउनु पर्ने विचार व्यक्त गर्दछन् ।

बने मन्त्री नेता सब धन बटुल्ने सुर गरी,  
दिए नारा सारा गरिब विचराको हित भरी,  
परन्तु आकाशे फल सरी भयो आज जनमा  
भनी खेतीवाला उठ अब सबै देश भरमा !! (पृ : ३२)

किसानको उन्नति गर्ने भन्ने नारा दिएर मन्त्री बन्ने परन्तु किसानको मुक्ति आकाशे फल सरी भएकोमा कवि घिमिरेलाई निक्कै दुःख लागेको छ । त्यसैले घिमिरे किसान खण्डकाव्यको अन्तिम श्लोकमा सम्पूर्ण किसानहरुलाई मान्छे भएर बाच्च आग्रह गर्दछन् ।

किसानैको नाउँ गरिकन सबै धूर्तहरुले  
सके, मासे, खाए, स्वजनहरु पले जतनले  
भई मान्छे बाँचौ कृषक पनि भन्दै हर घडी

गरी बिन्ती सारा कृषकसँग यो याचना गरी ॥ (पृ : ३३)

किसानको नाम बेचेर धूर्त नेताहरुले आफू र आफनतहरुको मात्र भलो गरेको, वास्तविक किसानहरुको समस्या कसैले बुझ्न नसकेको यथार्थलाई बुझेर सबैले अधि बढ्न सके मात्र किसानको मुक्ति हुनसक्छ । यसरी कविले अन्यायलाई सहेर बस्ने मान्छे, मान्छे होइन भन्दै किसानलाई मान्छे भएर बाँच्न आग्रह गरेका छन् ।

समग्र 'किसान' खण्डकाव्यको विषयवस्तु सामाजिक एवम् समसामयिक रहेको पाइन्छ । कृषि प्रधान देश नेकालका किसानहरु समृद्ध नभए शान्त, सुन्दर, समुन्नत र अग्रगामी नयाँ नेपाल निर्माण हुन सम्भव छैन भन्ने मुल भाव राम्ररी यस खण्डकाव्यमा मौलाएको छ भन्न सकिन्छ ।

किसान खण्डकाव्य भित्र रहेको अर्को खण्डकाव्य मान्छे हो । मान्छे खण्डकाव्यको विषयवस्तु एकसय चौध श्लोकको लघु संरचनामा रहेको छ । यस काव्यमा खास गरेर वर्तमान विश्वमा देखापरेको मान्छेका खराव प्रवृत्तिको उजागर गर्दै त्यस्तो प्रवृत्ति त्याग्न सके मात्र मान्छे साच्चिकै मान्छे बन्न सक्ने कुरा उल्लेख गरिएको छ । खासगरी यो खण्डकाव्य वर्तमान विश्वमानवमा देखिएको कुप्रवृत्ति, स्वार्थीपन, संकुचित मानसिकता आदिको पर्दाफास गर्नमा नै केन्द्रित रहेको पाइन्छ । खण्डकाव्यको सुरुमा प्रस्तावना शीर्षकमा अनुष्टुप छन्दमा ६ वटा पद्य राखिएका छन् । यसमा कविले मान्छे के हो र कसो गर्न सक्ता ऊ सच्चा मानव हुन सक्छ भन्ने उपदेशात्मक पद्य राखेका छन् यहाँ कविले मान्छेलाई शारीरिको अत्यान्त संवेदनशील अंग र संञ्जिवनी नाम गरेको औषधी सँग तुलना गर्दै खण्डकाव्यको प्रारम्भ गरेका छन् ।

प्राणीको गुरु हो मान्छे निर्माता यो समाजको

सृष्टिको फूल हो बास्नादार गैरिकधातु यो

अष्टधातुमहा स्वर्ण, हीरामोती समानको

सद्भाव आपसी बाँड्दै छरोस् अमृत ज्ञान यो । (पृ : ३३)

मान्छेले स्वार्थीपन त्याग गर्न सके ऊ विश्वको सर्वोच्च शिखर सगरमाथा समान छ । अनि अहं भाव हटाउन सके गंगाजल सरी छ भन्दै कविले मान्छेलाई असल काम गर्ने प्रेरणा गरेका छन् । मान्छे ज्ञान, बुद्धि र विवेकका कारण अरु प्राणी भन्दा उच्च रहेकाले

सबैको बाँच्ने, खाने र हिड्ने अधिकारको उसले संरक्षण गर्न सक्नु पर्छ भन्ने कविको धारणा छ ।

हिमाल भै छ यो ऊँचो स्वार्थ त्यागिदिए सधै,

गङ्गाजल सरी स्वच्छ अहंभाव हटे सधै ।

बाँच्ने, खाने र हिड्ने ती अधिकार मनुष्यका

रक्षागरोस् मानवले मान्छेको अरुप्राणीका । (पृ : ३३)

खण्डकाव्यकारले मान्छे खण्डकाव्यको प्रस्तावनामा विश्वभरका सबै मान्छेलाई एउटै सम्झेर मान्छेले बन्धुत्व भाव र मानवत्व फैलाउन सकोस् भन्ने मानवतावादी चिन्तन प्रस्तुत गरेका छन् ।

मान्छे खण्डकाव्यको प्रस्तावनामा काव्यकारले मान्छेका सम्बन्धमा आफ्नो विचार गरिसके पछि खण्डकाव्यको दोस्रो भाग सुरु गरेका छन् । यहाँ अनुष्टुप, शिखरिणी, मालिनी जस्ता छन्दको प्रयोग भएका एक सय आठ श्लोक रहेका छन् । खण्डकाव्यको खराव प्रवृत्तिको पनि चर्चा गरेका छन् । घिमिरेले नेपालका सबै जातजाती साझा फूलबारी भएको चर्चा गरेका छन् । यहाँ विविध पेशा व्यवसाय गर्ने मान्छेहरु बुद्धको शान्तिको देश बोकेर मिलिजुली बस्न सकेका छन्, भन्ने विचार काव्यकारले यस खण्डमा व्यक्त गरेका छन् ।

पेशा विविधका मान्छे सद्भाव आपस गरी,

बुद्धको बोकी सन्देश बाँच्दै आफैँ मिलिजुली ।

पहाड र तराई यो कछाड र दमारमा,

गाउँबेंसी गरी आफ्नो नित्य कर्म छ साथमा । (पृ : ३४)

यसै गरी कविले संसारमा मान्छे कृषक हुँदै गएको, बदलाको दुर्गामि भाव बोक्नाले संसार नग्न हुँदै गएको, शस्त्रको होडले मान्छे पाषण बन्दै गएको विषयलाई निकै मार्मिक ढङ्गमा व्यक्त गर्दै गएका छन् । उल्टो खोला बगेको इतिहास नभएको उल्लेख गर्दै मान्छे अग्रगामी हुनुपर्नेमा प्रगतिगामी बन्दै गएको देख्ता कवि निकै चिन्तित छन् । रिमोट कन्ट्रोलबाट चल्ने यन्त्र मानव भै मान्छे अर्काको भरमा परिचालित भएको देख्ता कविले मानव अस्थित्व र विवेक नै संकटमा परेको अनुभव गरेका छन् । त्यसैले यो मारामारको स्थितिमा मान्छे प्रकृतिको उच्च रूप हो भन्नु नै व्यर्थ भैसकेको कविको विचार छ ।

व्वांसाले पशु खेदे भैं खेदेदै हिड्दैछ मानिस,  
स्वाट्ट दाउ पच्यो माच्यो स्वार्थ पुदैछ मानिस ।  
मान्छे प्रकृतिको उच्च रूप हो भन्नु जो थियो,  
निरर्थक बन्यो आज मान्छे आफैं लतारियो । (पृ : ३६)

विश्वमा मनवताको चर्को नारा लाग्नाले ठूलो देशहरु नै साना देशहरुलाई हत्यार बेचेर पैसा कमाउने धन्दा लगाएका छन् । त्यहि हतियारको बलमा शक्तिसाली समुहहरु बन्दै जाने र त्यसले साना देश भित्र गृहयुद्ध मच्चाएर मानव संहार गर्ने कार्य यहाँ भैरहेको छ । यो तथ्यलाई सबैले बुझेर प्रगतिको दिशा तर्फ सबैलाई निर्देशित गर्नु पर्छ भन्ने कविको राजनीतिक चिन्तन यहाँ निकै कलात्मक रूपमा व्यक्त भएको छ । साच्चै देशको उन्नति गर्ने भए सबैमा चेतना बाँडेर विश्व मानवताको सन्देश फैल्याउन सक्नु पर्छ भन्ने कविको विचार छ । विश्वमा देखापरेका ठूला साजनीतिक घटनाबाट पूर्ण परिचित कवि अमेरिकाले इराक माथि गरेको आक्रमणबाट निकै रिसाएका छन् ।

मान्छे मान्छेमा हाँ भेद मान्छेलेनै गच्यो यहाँ,  
विश्वमानवता ल्याई भेद तोडौ समाजमा ।  
अम्रिकी पनि मान्छे हो मान्छे हो इराकको,  
बाजले कुखुरामा भैं भ्रम्टने कुन वाद हो ? (पृ : ४४)

खण्डकाव्यकार घिमिरेले 'मान्छे' खण्डकाव्यको मूल भागमा अनुष्टुप छन्दका एकसय श्लोक सम्म नेपालीहरुको स्थिति साथै विश्वका मान्छेहरुले गर्दै आएका खराब कार्य र सृष्टि विरोधी गतिविधिको चर्चा गर्दै त्यस्तो कार्य अन्त्य गर्न आग्रह समेत गरेका छन् । एकसय श्लोकबाट छन्द परिवर्तन गरेर खण्डकाव्यकारले आठ वटा पद्यमा सम्पूर्ण खण्डकाव्यको सार खिचने प्रयास गरेका छन् । अन्त्यका आठ श्लोक मध्ये सात वटा शिखरिणी छन्दमा र अन्त्यको एक श्लोक मालिनी छन्दमा रचना गरिएको छ । यहाँ कविले विश्वमा अशान्ति फैलिएको, मानव संहारको कार्य निरन्तर चलिरहेको विश्वका ठूला देशहरुमा शक्तिको होडबाजि भैरहेको जस्ता विषयलाई उठाएर त्यसो गर्नु कुनै पनि अर्थमा उचित होइन र छैन भन्दै सद्भाव र बन्धुत्व फैल्याउने विचार व्यक्त गरिएको छ ।

मान्छे सृष्टि सिर्गान धर्ती बीच यो सद्भावना रोप है ?  
बाली दिव्य दियो प्रकाश छर यो सृष्टि उज्यालो छ है ?  
खोली भित्रि रहस्य यो प्रकृतिको सन्तान लौ जाग है !

बोकि मानवता विशाल मनले बन्धुत्व फैलाउन है !! (पृ : ४८)

काव्यकार बुद्धि घिमिरेले 'मान्छे' खण्डकाव्यको विषय वस्तुका रूपमा विश्वको मान्छेले गरेका खराब कार्यलाई विभित सन्दर्भबाट देखाउदै त्यो कार्य गलत भएकोले सहि मार्गमा हिडेर सृष्टिलाई सजाउन आग्रह समेत गरेका छन् । यसरी हेर्दा यस खण्डकाव्यको संरचना सानो रहे पनि विषयका दृष्टिले निकै महत्त्वपूर्ण, व्यापक एवम् समसामयिक दृष्टि चेतनाले भरिएको देखिन्छ ।

#### ४.४.२ समयचक्र खण्डकाव्यको विषयवस्तु

मान्छेले जन्म सँगै मृत्यु पनि लिएर आएको हुन्छ । जन्म, मृत्यु ध्रुवसत्य हो । मान्छे जनमेपछि अवश्य मर्छ तर समयरूपी चक्रले मान्छेको मृत्युको प्राकृतिक प्रक्रियालाई असहज बनाइदिएको देखिन्छ । समयले घुमाएको यो कालचक्रले कस्लाइ कहिले र कतिवेला निमोट्ने हो त्यो कुराको निश्चितता छैन । समयको प्रभावसँगै घुमिरहने काल चक्रमा पिसिएर धेरै मानिसहरूले अकालमा ज्यान गुमाइ सकेको त्यसैले अबको समयमा सचेत मानिसले कालचक्रलाई आफ्नो नियन्त्रणमा राखेर मृत्युको प्रक्रियालाई नियमित र सहज बनाउन सक्ने पर्छ भन्ने विषयलाई यस खण्डकाव्यले उठान गरेको छ ।

'समयचक्र' खण्डकाव्यको पहिलो खण्ड 'उपक्रम' शीर्षकको खण्ड हो । यस खण्डमा कविले शार्दूलविक्रीडित छन्दको प्रयोग गरेका छन् । यस खण्डमा कविले मंगलाचरण गरेर मात्र विषयको उठान गरेका छन् । पूर्वीय काव्य परम्परामा मंगलाचरण गरेर मात्र विषयको उठान हुन्छ भन्ने परम्परालाई यहाँ प्रस्तुत गरेका छन् । घिमिरले वाग्देवीसँग वरदान मागेर मात्र 'समयक्रम' खण्डकाव्यको शुभारम्भ गरेका छन् । यो उपक्रम खण्डमा एघार पद्यमा आर्शीवादात्मक मंगलाचरण गरिएको छ । यस खण्डमा मानिसले सद्विचार र सद्भाव वोकेर जन्मियोस भन्ने अनुभव गर्दै कविले आफ्नो भावना व्यक्त गरेका छन् । वाग्देवीसँग कविले वाचाका साथ कविले वरदान मागेका छन् । यो संसार सिर्गान सद्बुद्धि, सद्प्रेरण, भएका मानिस जन्मिउन र मात्र यो धर्तीलाई सिर्गान सक्ने कुरा यस काव्यमा प्रस्तुत छ । यहा उच्च कल्पनाले मात्र जीवन सिर्गान सकिने कुरा व्यक्त गरिएको छ ।



समयको चक्र सदा रहन्छ तर समयले भने नपर्खने कुरा यस काव्यमा व्यक्त गरिएका छन् । आगामी दिनलाई सम्बृद्ध बनाउन आजै चनाखो भै जीवनको उपयोग गर्नु पर्दछ । यस धर्तीमा भएका सबै प्राणीमा मानिस एक उच्च प्रणी हो । प्रकृतिको उच्च सन्तान बनेर, काललाई पनि जितेर सहास बोकेर धर्ती मातालाई सिगार्न मानिसको कर्तव्य ठानेका छन् । राम्रो कार्य गरेर देखाउन समय सारथी बन्ने कुरा यहाँ कविले व्यक्त गरेका छन् । मनमा गुम्सिएर रहेका विचार र भावलाई सम्झदा कुनै ठूलो व्यथानै लागेभै मनमा तरङ्गहरु पैदा हुने भनि समयमै सत्कर्म गर्न कवि सबैमा आवहान गर्दछन् । अनेक थरी सपना र कल्पना मनमा भरेर कर्म चाहि नगरी रहदा समयले नपर्खने र सपना सपनामै र कल्पना कल्पनामै रहने कुराको जानकारी कवि आफ्नो काव्य मार्फत सबै नेपालीमा सुम्पन्छन् । उनी भगवानसाग यस्तो सहास वरदान माग्छन् की जहाँ नया भावना होस, जोस र जागरले धर्ती माता सिगारिउन । माता, पिता, गुरु, सद्मित्र कहिल्यै सत्रु नबनुन, फूलका कोपिला भै बालक फूलेर फकी रहुन् कहिल्यै नभरुन् । सबै सच्चा मित्र बननु, सबैमा नेपालीपन जागोस संसारै बन्धु-बान्धव बनी निश्चिन्त बाँचिरहुन् र नेपाल आमा प्रती सद्भाव राखि सिगारी रहुन् । यहाँ सबै मानिसमा शान्तिको आभास होस् । यो युग आनन्दको छ भनि सबैले महसुस गर्न पाउन यहाँ सत्ययुगको छटा आयो भन्ने कल्पना गरी आँफू रमाई अरुमा नयाँ भावना भर्दिन सकोस भन्ने वविको पूर्ण चाहाना छ । कवि समयको आवर्तन पर्काउन खोज्दछन् । सद्बुद्धि र विचारका साथ सबैमा आनन्द टक्रयाउन सकोस समयले भन्दछन् । यो संसारमा शान्ति र सद्भावको विकास भयो भने सबै मानिसहरु सम्बृद्धि तर्फ लम्कन सक्ने र सो विकासलाई सारा देव र देवीको ठूलो दृष्टि हुन्छ भनि कल्पना गर्न सक्ने कुरा उनी यस काव्यमा व्यक्त गर्दछन् ।

यो धर्ती रूपी बगैचामा सहि समयले मात्र प्रेम र दिव्य रसको आनन्द छर्न सक्ने हुनाले समयमै सहि कर्मको निर्णय गर्न कवि सबैमा आवहान गर्दछन् । यो 'उपक्रम' शीर्षक रहेको खण्डले देश प्रेमको श्रीगारिक भाव व्यक्त गरेको छ । कवि समयले नपर्खने कुरामा चिन्तित छन् । उपक्रम शीर्षकको एउटा श्लोक यहाँ प्रस्तुत छ ।

वाग्देवी वरदान देउ तिमिले वाचागरी आज यो !

मान्छे भित्र विचार उन्नत भरी आभा सिंगार्ने छु यो !

उम्दा मानिस जन्मियोस् समयले भन्ने लिई भावना

नौलो सृष्टि सिंगार्न यो समयमा ऊँचो रहोस् कल्पना ! ॥१॥ (पृ : ११)

यो खण्ड 'समयचक्र' खण्डकाव्यको दोस्रो खण्ड हो । यसमा रहेका काव्यहरु वसन्ततिलका,शार्दूल विक्रिडित र मन्दक्रनता छन्द गरी तीन वटा छन्दमा लेखिएको छ । वसन्ततिलकामा एघार वटा गद्य छन् । शार्दूल विक्रिडित छन्दमा लेखिएका काव्यमा अठार वटा पद्य छन् र मन्दक्रनता छन्दमा आठ वटा गद्य छन् । जम्मा छत्तिस वटा पद्य रहेका छन् ।

वसन्ततिलका छन्दमा रहेका काव्यहरुलाई कविले समय अनुसार सद्भाव, शान्ति, सभ्यता सुक्ष्म गतिले चल्ने कुरा छन् । यो लोकको समयको क्रम बुझेर कर्म गर्नु यसैमा छ सबैको कालचक्र । सत्य,द्ववापर र त्रेता युगलाई पार गरी कली युग लागेको र मन्द गतिमा यस युगले कुमार्ग तर्फ धकेलेको कुरा कवि यस काव्यमा व्याख्या गर्दछन् । कली युगले द्वन्द्व निम्त्याइ नेपाली दाजुभाई विच भगडा ल्याउने र समयक्रम खण्डकाव्य लेखनको समय नेपालको वि.सं.२०६२/०६३ को द्वन्द्व काललाई संकेत गरेको छ । सुरासुरहरुको समयदेखिनै द्वन्द्व कालका घटनाहरु प्रसस्त भएकै छन् र अहिलेको समयमा पनि त्यसलाई निरन्तरता दिइरहेको कुरा यस काव्यमा उल्लेख छ । त्यसैले शिरमाथि घुमिरहने कालचक्रको गति बुझेर दरो मनस्थिति बनाएर सद्भाव, शान्ति,समता र सहकार्यकोलागि कविले सबैमा आह्वान गरेका छन् ।

कविले यहाँ नेतृत्व तहमा रहेको स्वार्थीपन, शस्त्रास्त्रको होडवाजी, द्वन्द्वले सृजना गरेका बिकराल र कारुणिक परिस्थितिलाई त्रिभिन्न पौराणिक प्रसंग र वर्तमान विसङ्गत जीवन दृष्टिका आधारमा हेर्दै अस्थित्ववादी सोचको उदय सबैको हृदयमा हुनुपर्छ भन्ने चाहाना कविमा छ । यो खण्डमा पनि कविले चारै युगमा घटेका द्वन्द्व कालीन अवस्था माथि चिन्ता व्यक्त गरी देशप्रेमको भाव व्यक्त गर्दै सत्रैमा सद्भाव र शान्ति नभए घर, समाज र देश नरहने र देशै नरहे देशवासीको अस्तित्व नरहने कुराको भाव व्यक्त गरेका छन् ।

खन्दै बारुदका नयाँ सुरुडती खाडी खनी लुक्दछन् !

पासो मानिसलाई थापि अहिले मुक्ति याहाँ खोज्दछन् !

भुट्टै बालक वृद्ध आतुर यहाँ नारी विधूवा भए !

खै के बोध गय्यो र यो समयले ? नानी हुरा भए ? ॥२४॥ (पृ : १८)

दोस्रो खण्ड विषय प्रवेशको मान्दक्रन्ता छन्दमा रहेका श्लोकहरुले विश्वले प्रविधिको युगमा फड्को मारेको र यस विज्ञानले विश्व प्रकृतिको रुपमा गिरावट आउको कुरा व्यक्त

गरेका छन् । कली युगले संसारलाई प्रभाव पारेको र घरमा बसेर संसार चिहाउन सकिने कुराको अभिव्यक्ति यस छन्दका स्रोतले अभिव्यक्त गरेका छन् । यस खण्डमा कविले विज्ञानले संसारलाई एउटा कोठा भित्र विश्व सिमित पारेको चिन्ता पनि यहाँ व्यक्त छ । यस कवितामा प्रकृति प्रेमको भाव व्यक्त छ ।

विश्वै गाऊँ सरह अहिले हेर्न एकैपलमा !

हाम्रो सामु घरघरमहाँ चाल पाइन्छ यहाँ !

सारा मान्छे भुवनभरिका काम के ? नाम के हो ?

गर्दै के छन् चलन र नयाँ रूप कस्तो छ तिन्को ? ॥३०॥ (पृ : २०)

समयबोध-एक शीर्षकको खण्ड 'समयचक्र' खण्डकाव्यको तेस्रो खण्ड हो । यस खण्डमा रहेका श्लोकहरु कविले शार्दुल विक्रीडित छन्दमा लेखेका हुन । यस खण्डमा जम्मा एकचालिस पद्य रहेका छन् । यस खण्डका सबै श्लोक शार्दुलविक्रीडित छन्दमा संरचित छन् ।

यस खण्डमा खण्डकाव्यकार बुद्धि घिमिरेले नेपालको सन्दर्भमा समसामयिक विषय वस्तुलाई उल्लेख गर्ने क्रममा ऋतुचक्र पनि सँगै आएको छ । समय वित्दै जानेक्रममा पुरानो विचारका मानिस र युवा जनशक्तिबीच बैचारिक मतभेद भै द्वन्द्वको सुरुवात हुने कुरा यस खण्डमा रहेका काव्यमा उल्लेख छ । समय वित्दै जाँदा नयाँ पिडिले पुराना कुरा तथा नीतिनियमको महतव दिन छोड्दै जानेक्रममा पुराना विचार धाराका मानिस र युवा पिडिबीच द्वन्द्व हुन थाल्दछ । जस्तै हराबरा जंगलमा कोहिलीको मिठो स्वर गुञ्जिन्छ भने त्यो वन उजाड भएपछि कोइलीको सुमधुर स्वरको सट्टा छुरारूपी कागे रूखो आवाज मात्र सुन्न पाइन्छ । विश्वको बदलिदो परिवेश र मानव मनमा आएको क्रान्तीकारी सोचका कारण मानिसले नयाँ वस्तु प्राप्तिको उद्देश्य राख्नु सगै आफ्नो अस्थित्व कायम राख्न भिषण सङ्घर्ष गर्नुपर्ने कुरा यहाँ कवि व्यक्त गर्दछन् ।

समयचक्रले मानिसलाई जन्म दिन्छ, युवा बनाउछ, प्रौढ बनाउछ र अन्त्यमा यो संसारबाट विदा गर्छ र मानवले आफ्नोपन नत्यागि विश्व बन्धुत्वको भावना तोड्न नहुने कुरा यस खण्डमा व्यक्त छ । कवि घिमिरेले यस खण्डमा नेतृत्व तहमा रहेको स्वार्थीपन शास्त्रास्त्रको होडबाजी द्वन्द्वले सृजना गरेका विकारल र कारुणीक परिस्थितिलाई विभिन्न

प्रसंग र वर्तमान विसंगत जीवन दृष्टिका आधारमा हँदै अस्थित्ववादी सोचको उदय सबैको हृदयमा हुनुपर्छ भन्ने चाहाना व्यक्त गरेका छन् ।

मर्यादा सदभाव शान्ति हिंडिगो श्रद्धाविनाको हुँदा,

कर्तव्यै पथ थानमान कति हो ? भन्ने कुरा विर्सदा !

आगो सल्कन थाल्छ भित्रि थहमा मान्छे विरानो भए !

साँचो प्रेम विवेक-स्नेह नहुँदा सौहार्द टाढा गए ! ॥८॥ (पृ : २३)

अतः यस खण्डमा काव्यकारले विश्वबन्धुत्वको भाव र राजनीतिक भाव व्यक्त गरेका छन् ।

‘समयचक्र’ खण्डकाव्यको चौथो खण्डको रूपमा रहेको समय बोध दुई शीर्षकको खण्ड हो । यस खण्डमा रहेका काव्यहरु बसन्ततिलका, शार्दुल विक्रीडित, उपजाति, स्वागता, शालिनी गरी जम्मा पाँच वटा छन्दमा लेखिएको छ । बसन्ततिलका छन्दमा बत्तिस पद्य शार्दुलविक्रीडित छन्दमा सत्र, शालिनी छन्दमा चार वटा पद्य, उपजाति छन्दमा पाँच पद्य र स्वागता छन्दमा तीन पद्य गरी जम्मा यस खण्डमा एकसाठी वटा पद्य हरू रहेका छन् ।

यस खण्डमा खण्डकाव्यकार घिमिरेले समयको द्वन्द्वात्मक परिस्थितिले निम्त्याएको कलह भगडा र मानव संहारलाई प्रस्तुत परेका छन् । यहाँ वर्तमानले द्वन्द्व ल्याएको र भविष्यले शान्ति सद्भावको कामना गरेको छ । यस खण्डमा समयले आलङ्कारिक रूपमा राजनीतिलाई पनि संकेत गरेको छ । एउटै राज्यमा दुई विचार धारा बोकेका सत्ताधारीहरु बीच मनमुटाव हुन गई शीतयुद्धको शुरुवात हुन्छ र समयको गतिसँगै गरम युद्धमा प्रवेश गर्छ । सत्ताधारीले सत्तामा रहेर आफ्नो हैकम जमाएर बसेका हुन्छन् भने विपक्षीहरु भूमीगत जीवनको मार्ग खोजी द्वन्द्वको विजारोपण गर्दछन् । सबै द्वन्द्व क्रान्तिकारी र प्रगतीवादी हुँदैनन् । द्वन्द्वका क्रममा ठूला ठूला बम बारुदको प्रयोगले प्रकृतिको विध्वंस गर्दछ । युद्धले मानिसको मानसिक अवस्थालाई समेत असर पारी भौतिक सम्पतिको पनि विनास गर्दछ ।

कविले अहिलेको समयले चापलुसी गर्ने, कालो धन आर्जन गर्ने र अपरध बनेर समाजमा कलह गर्नेले मात्र उच्च ठाउँ, मानसम्मान र आर्थिक रूपमा अगाडि बढ्ने कुरा काव्यमा व्यक्त गरेका छन् । जो सिधा र सज्जन छन् उनीहरु विभिन्न आरोपमा जेल जीवन

भोग्न बाध्य हुनु पर्ने समयको बोध यस काव्यमा छ । यस खण्डमा केविले शान्तिको कामना गर्ने क्रममा अनेक थरी व्यङ्ग्य पनि प्रस्तुत गरेका छन् । यसरी कविले समय अतिबलवान भएर युगैदेखी कालचक्र घुमाई रहेको प्रति सबैलाई सचेत गराउदै मान्छेले चाहेको खण्डमा त्यसको अनियमिततालाई रोकेर प्राकृतिक नियममा घचेट्न सक्छ भन्ने शन्देश दिएका छन् ।

यो विश्व माझ अब शान्ति समुन्नतीको

भदैं विचार परिपूर्ण गराइ नौलो,

लौ ! सूत्रधार सरि भै उभिएर आओस् !

यो वर्तमान सबमा सुख शान्ति ल्याओस् ! ॥७॥ (पृ : ३२)

यस खण्डकाव्यमा पनि समयको गतिले ल्याउने राजनीतिक तथा सामाजिक द्वन्द्व भाव प्रस्तुत गरिएको छ ।

‘उपसंहार’ ‘समयचक्र’ खण्डकाव्यको पाँचौ तथा अन्तिम खण्डको शीर्षक हो । यस खण्डमा कविले उपजाति, वशन्ततिलका, शालिनी, स्रगधरा र शिखरिणी छन्दको प्रयोग भएको छ । यसमा जम्मा पाँचवटा छन्दको प्रयोग भएको छ । उपजाति छन्द प्रयोग भएका छ पद्य, शालिनी छन्द प्रयोग भएका पद्यहरु अठार, स्रगधरा प्रयोग भएका पद्य एउटा, शिखरिणी छन्द प्रयोग भएका पाँच पद्य गरी जम्मा एकचालिस पद्य रहेका छन् ।

यस खण्डमा कवि घिमिरेले सम्पूर्ण खण्डकाव्यको सार खिचै समाजका प्रतेक व्यक्तिले मनमा नयाँ एवं शान्ति प्रिय समाजको निर्माणमा सबै लाग्नु पर्छ भन्ने विचार व्यक्त गरेका छन् । हाम्रो देश शान्तिका अग्रदुत गौतमबुद्ध जन्मेको देश हो तर बत्तीका फेदमा अँध्यारो भनेभै यहाँ रात दिन आन्दोलनका आवाज सुनिरहन्छन् । नेपालको तत्कालीन अवस्था प्रति पूर्ण परिचित कवि घिमिरे माओवादी युद्धको समयमा घर भवनहरु ध्वस्त भएको, सर्वसाधारण निर्दोश जनताले अकालमै ज्यान गुमाउनु परेको, सुरक्षा कर्मीले हिड्दा भोला खोतलेर हैरान बनाएको स्मरण गर्दै प्रेमपूर्वक शान्ति र समताको लशर फैलाउन आग्रह गर्दछन् ।

यस खण्डकाव्यमा पनि कवि देशप्रेम, प्रकृतिप्रेम, राजनीति सामाजिक भावलाई समग्र रूपमा प्रस्तुत गर्दछन् ।

आयो यस्तो आजको युग हाम्रो

भोली अर्को चाल के हुन्छ नौलो

यस्तै-यस्तै तर्कना वर्तमान -

गर्दै मान्छे भित्र यो भर्छज्ञान !! ॥२३॥ (पृ : ४८)

समग्रमा यस खण्डकाव्यकोमा जीवन जगतको कुनै एक खण्ड विशेषको अभिव्यक्ति गर्नुपर्ने धर्मको निर्वाह गरेको देखिन्छ । 'समयचक्र' खण्डकाव्यले उठाएको विषयवस्तु सामाजिक एवं समसामयिक रहेको हुनाले यसले द्वन्द्वको निराकरण गरेर समाजमा शान्ति स्थापना गर्नुपर्छ भन्ने एउटा गतिलो शन्देस प्रवाहित गर्न सकेको छ ।

#### ४.४.३ किसान खण्डकाव्य र समयचक्र खण्डकाव्यको विषयवस्तुको तुलना

- (१) दुवै खण्डकाव्यमा सामाजिक विषय समावेश गरेर विषयवस्तु सिर्जना गरिएको छ ।
- (२) किसान खण्डकाव्यमा र समयचक्र खण्डकाव्य दुवैमा देशको राजनीतिक असमानतालाई उठान गरिएको छ ।
- (३) दुवै खण्डकाव्यमा कविले देशका गरिब, निमुखा, पिछडा वर्ग आदिलाई सत्ताधरीको स्वार्थ विरुद्ध आवाज उठाउन आवहान गरेको विषय वस्तु समावेश गरेका छन् ।
- (४) जीवनमा आइपर्ने समस्यालाई समाधान गर्न कडा सङ्घर्ष गर्नुपर्ने यथार्थलाई दुवै खण्डकाव्यका कथावस्तुले प्रस्टसंग देखाएको पाइन्छ ।

तुलना गर्दा समान पक्ष र असमान पक्ष दुवै हेर्नु पर्ने हुन्छ । यो त भयो दुई खण्डकाव्यमा पाइएका समान पक्ष अब यि दुई खण्डकाव्यको विषयवस्तुमा पाइएको भिन्नतालाई हेरौ :

किसान खण्डकाव्य	समयचक्र
१. 'किसान' खण्डकाव्यको कथावस्तु समाचार चित्रिय ढाँचामा आवद्ध भएको छ ।	१. 'समयचक्र' खण्डकाव्य वृत्तचित्रिय शैलीमा संरचित छ ।
२. यस खण्डकाव्यको विषयवस्तु गरिब नेपालीहरुको जीवनशैलीमा आवद्ध छ ।	२. यस खण्डकाव्यको विषयवस्तु मानव जीवनचक्रमा आधारित छ ।
३. यस खण्डकाव्यको विषयवस्तु समसामयिक सम्बन्धमा आधारित हुँदै प्रतिगमन गरी नेपालमा भएको राजनीतिक द्वन्द्वमा आधारित छ ।	३. यसमा समयचक्रले निश्चितता प्रदान गर्न नसकेको धटनामा आधारित छ ।

४. यसको प्रस्तावनाबाट विषयवस्तुको सुरुवात गरिएको छ ।	४. यसमा मङ्गलाचरणबाट विषय वस्तुको सुरुवात गरी परम्परावादी शैलीको प्रयोग गरेको पाइन्छ ।
५. यस खण्डकाव्यको 'मान्छे' खण्डकाव्यका उपशीर्षक राखिएको छैन ।	५. यसमा उपशीर्षकहरु सानदाभिक रुपमा राखिएको छ ।
६. किसान खण्डकाव्यमा छन्द छुट्टाइएको छैन ।	६. यस खण्डकाव्यमा छन्दहरु छुट्टयाइदिएर राखेको छ ।

यसरी बुद्धि घिमिरेका दुई खण्डकाव्य किसान र समयचक्रको विषयावस्तु भन्दा किसानमा समसामयिक वास्तविकतालाई यति सशक्त ढंगले टिपिएको छ कि कृति पढ्दा पाठकमात्र नभएर पात्रमा रुपान्तरित हुन्छ र ऊ वस्तुस्थितिको तीतो सत्यबाट उम्कन सक्दैन । यस खण्डकाव्यमा वास्तविक विषय वस्तु तथा घटना घटेका छन् । यस भित्र पस्ता पाठक छट्पटिन्छ भने समयचक्र खण्डकाव्य वर्तमानको समयचक्रलाई फासी दिने खालको छ ।

#### ४.५ पात्रविधान

खण्डकाव्यमा कथावस्तुलाई गतिशील तुल्याउनकालागि पात्रको आवश्यकता पर्दछ । कथावस्तुका सम्पूर्ण घटना र कार्य पात्रमा आधारित हुन्छन् । पात्रलाई चरित्र पनि भनिन्छ । चरित्र त्यसलाई भनिन्छ जसले कुनै व्यक्तिका रुचि अरुचिको प्रदर्शन गर्नुका साथै कुनै नैतिक प्रयोजनलाई व्यक्त गर्दछ । पात्रमा भद्रता, औचित्य, जीवनअनुरूपता, एकरूपता, अनुकृतिमूलक वैशिष्ट्य जस्ता गुणहरू हुनुपर्छ । खण्डकाव्यमा कथावस्तु जत्तिकै महत्वपूर्ण तत्व पात्र हो । पात्रको अभावमा कथावस्तुको परिकल्पना गर्न सकिँदैन । कथावस्तुलाई प्रारम्भदेखि अन्त्यसम्म लैजानका लागि पात्रको आवश्यकता पर्दछ । खण्डकाव्यमा पात्रद्वारा नै मानवीय मानसिकताको उद्घाटन हुन्छ र उसद्वारा नै लेखकका जीवन र जगत्सम्बन्धी जीवनदृष्टिहरू अभिव्यक्ति हुन्छन् ।

#### ४.५.१. किसान खण्डकाव्यको पात्रविधान

खण्डकाव्यको अनिवार्य तत्व पात्रविधान भएकोले खण्डकाव्यको विषयलाई गतिशील बनाउन यसको भूमिका अपरिहार्य रहेको पाइन्छ । यसरी हेर्दा किसान खण्डकाव्यमा पात्रलाई त्यति महत्व दिएको पाइँदैन । यस खण्डकाव्यको मुख्य पात्र किसान हो । यसैगरी सहायक

मानवीय पात्रका रूपमा नेता, सामन्ति वर्ग, मन्त्री आदि रहेका छन् । यस खण्डकाव्यमा पात्रले विषयलाई तानेर अगाडी बढाएको पाइदैन बरु विषयको हात समाएर मात्र अधि बढेका छन् । यस खण्डकाव्यको विषयले पात्रलाई केवल प्रस्तुतिको आधार मात्र बनाएको पाइन्छ । खण्डकाव्य सिदान्तका आधारमा हेर्दा किसान खण्डकाव्यको चरित्रचित्रण उत्कृष्ट भने रहेको पाइदैन । यति हुदा पनि प्रमुख-सहायक, मानवीय-मनवेत्तर, प्रत्यक्ष-अप्रत्यक्ष आदि पात्रको प्रयोगले पात्रविधानमा भने खण्डकाव्य उत्कृष्ट रहेको पाइन्छ ।

एउटै पुस्तकाकार कृति 'किसान' भित्र रहेको अर्को 'खण्डकाव्य मान्छे' खण्डकाव्यमा पनि कुनै एउटा पात्रलाई खण्डकाव्यको नायक चरित्रका रूपमा चित्रण गरेका छैनन् । खास गरी घिमिरेले यस खण्डकाव्यको पात्र विधानमा बहुविध पात्रको प्रयोग गरेका छन् । किनभने कुनै सामाजिक, कुनै एतिहासिक र कतै पौराणीक पात्रको चयन गरी प्रयोग गरेको हुदा पात्रहरुको चयन क्षेत्र बहुविध देखिन्छ । यस खण्डकाव्यमा विश्व मानव समुहलाई नै प्रमुख पात्रका रूपमा उभ्याइएको छ । यस अन्तर्गत किसान, दुदे बालक, बुढाबुढी, साहारा विहिन नारीदेखि लिएर विनलनदेन, जर्ज डब्लु बुस, कोलेन पावेल, टोनी ब्लेयर, सद्दाम हुसेन प्रभाकरण पनि पात्रका रूपमा प्रयोग भएका छन् । यसै गरी धृतराष्ट्र, भिम, दुशासन, द्रोण, द्रौपति, सकुनी, कर्ण जस्ता पौराणीक पात्रहरु पनि यहाँ प्रयोग भएका छन् । यसै गरी भ्याकुरा, च्याखुरा, लुईचे, डाँडा काँडा, कुर्सी, देश वम, टेङ्गर, ब्वाँसो, कुकुर जस्ता माजवेत्तर पात्रहरुको पनि खण्डकाव्यमा प्रसस्त प्रयोग भएका छन् । यसरी 'मान्छे' खण्डकाव्यमा धेरै किसिमका पात्रहरु प्रयोग भए पनि पात्रले विषयवस्तुलाई अधि बढ्न सहयो भने गरेका छैनन् । बरु खण्डकाव्यको विषयवस्तुले पात्रलाई खण्डकाव्यगत प्रस्तुतिको आधार मात्र बनाएको देखिन्छ । तथापि ऋतुविचार खण्डकाव्यमा चरित्र चित्रण नभए पनि नेपाली साहित्यको उत्कृष्ट खण्डकाव्यको श्रेणीमा रहेको इतिहासलाई हेर्दा विषयवस्तुगत प्रस्तुतिमा सशक्तता आएमा पात्रको प्रयोगमा भएको फितलो पनाले मात्र खण्डकाव्यलाई असल बनाउन नसक्ने कुरा प्रमाणित हुन्छ यसरी हेर्दा विश्व मानव समुहमा देखापरेका खराब प्रवृत्तिको यथार्थ चित्रण गर्न सफल खण्डकाव्य 'मान्छे' पनि उत्कृष्ट रहेको मान्नु पर्छ ।

#### ४.५.२ समयचक्र खण्डकाव्यको पात्र विधान

घिमिरेका अन्य दुई खण्डकाव्यमा भै 'समयचक्र' खण्डकाव्यमा पनि कुनै एक पात्रलाई नायकका रूपमा प्रस्तुत गरेका छैनन् । समय र त्यसको गति चक्र अथवा



समयचक्र नै यस खण्डकाव्यको मुख्य पात्रको रूपमा आएको छ । यहि समयचक्रसँग अन्तर सम्बन्धित भएर आएका एतिहासिक पौराणिक पात्रहरूमा ब्रहमाह दौणी, व्यास, बली, पर्शुराम सिता, रावण कैकेही धोवि रहेका छन् । त्यस्तै मानवेत्तर पात्रहरूमा साप,कुकुर, कोहिली, कागिनी आदि रहेका छन् । बलक, बृद्ध, रोगी, शोसक, सामन्ति,निर्धा मान्छे जस्ता मानविय जगतका प्रतिनिधि मुलक पात्र हरुको पनि यहाँ प्रयोग भएको छ । यहाँ प्रयोग भएका पात्रहरू प्रतिकात्मक रूपमा आएका भएपनि खण्डकाव्यको विषय उठानमा भने अत्यान्त सहयोगि रूपमा सिद्ध भएका छन् । यहाँ खण्डकाव्यकारले पात्रको आफ्नो कथा व्यथाको अभिव्यक्ति दिने भन्दा त्यसको एतिहासिक पौराणीक प्रसिद्धिका आधारमा त्यस भित्रको अन्तरकथा बाट वर्तमानलाई सचेत बनाउन खोजेका कारण यहाँ प्रयोग भएका पात्रले कविले व्यक्त गर्न खोजेको विषयवस्तुलाई स्पष्ट पार्न सहयोगीको भूमिका निर्वाह गरेका हरेका हुन् । समग्रमा यस खण्डकाव्यमा पात्रको चित्रणमा केही सिथिल पना देखिए पनि खण्डकाव्यको विषय अनुरूप कविले यसमा पात्रहरूको उचित किसिमले प्रयोग गरेको देखिन्छ ।

#### ४.५.२.१ किसान खण्डकाव्य र समयचक्र खण्डकाव्यको पात्रविधानको तुलना

तुलना गर्दा समानता र भिन्नतालाई पर्गेल्नु पर्ने हुन्छ यी दुई खण्डकाव्यको पात्रविधानमा रहेका समानता निम्न रहेका छन् ।

- (क) दुवै खण्डकाव्यमा कुनै एक पात्रलाई नायकको रूपमा गरिएको छैन ।
- (ख) किसान र समयचक्र दुवै खण्डकाव्यमा गरिव, निमुखा,हरुमाथी धनी वर्ग अथवा सत्ताधारीले गरेको दमनको पर्दाफास गर्न खोजिएको छ ।
- (ग) यि दुवै खण्डकाव्यका पात्रहरूले निम्न वर्गीय जीवनका यथार्थलाई देखाउन खोजिएको पाइन्छ ।
- (घ) दुवैमा बहुविध पात्रको प्रयोग गरिएको छ ।

अब हेरौ दुई खण्डकाव्यको पात्रविधानमा पाइने भिन्न पक्ष :

किसान खण्डकाव्यको पात्रविधान	समयचक्र खण्डकाव्यको पात्रविधान
१. यस खण्डकाव्यमा मानिसलाई मुख्य पात्रको रूपमा उभ्याइएको छ ।	१. समयको गति चक्रलाई मुख्य पात्रको रूपमा उभ्याइएको छ ।
२. यहाँ नेपाली किसानको पिर व्यथाको पर्दाफास गर्ने पात्रको भूमिका रहेको छ ।	२. यहाँ समयको गतिको चक्रलाई सुधार गर्ने पात्रको भूमिका रहेको छ ।
३. यसको शीर्षक किसान र मान्छे अनुसारका पात्रको प्रयोग छ ।	३. यसको शीर्षक समयचक्र अनुसारका मानविय । मानवेत्तर पात्र छन् ।

यसरी किसान खण्डकाव्यका पात्रले वि.सं.२०६०-०६१ सालसम्मका नेपालका गरिब किसान र निमुखा मान्छेहरुको मानव अधिकारहरु सत्ताधारी पूँजीपति वर्गमा गैरहेको गरिब किसानले र देशभक्ति नेपाली जनताले प्रष्ट पारिरहेको चित्रण पाइन्छ । वास्तविक घटना ग्रामिण समाजको यथार्थमा आधारित छ । खण्डकाव्यमा प्रयोग भएका पात्रहरुले नेपाली जनताको प्रतिनिधित्व गरेको पाइन्छ । साथै खण्डकाव्य गरिब किसान र पूँजीपति वर्गले उपभोग गरेका सम्पूर्ण कार्यव्यपार र यथार्थ घटनाको अभिलेख पाइन्छ । समयचक्र खण्डकाव्यमा समयको गतिले प्रचिन रूप धारण गरेको चित्रण पाइन्छ ।

#### ४.६ परिवेश

परिवेश भनेको देश काल परिस्थिति हो । यसलाई वातावरण पनि भनिन्छ । परिवेश-विधान भनेको कथावस्तुका घटना एवं पात्रसँग सम्बन्धि हुन्छ । पात्रको मनस्थितिलाई पनि परिवेशले प्रभाव पार्दछ । वातावरणको आन्तरिक पक्षअन्तर्गत पात्रको मानसिक स्थिति पनि पर्दछ । वातावरण बाह्य पक्षअन्तर्गत काव्यको भौतिक प्रस्तुतिहरू पर्दछ । वातावरणको बाह्यपक्ष र आन्तरिक पक्षको कुशल संयोजनले काव्य सजीव र संवेद्य हुन्छ । खण्डकाव्यमा कुनै खास परिवेशको व्यापक चित्रण नगरी त्यसको संक्षिप्त साङ्केतिक विधान गरिन्छ । खण्डकाव्यमा वातावरणको प्रयोग काव्यको आवश्यकता र स्वभाविकतालाई ध्यानमा राखेर गर्नुपर्छ । खण्डकाव्यमा कथातत्वलाई जीवन्त बनाउन एवं पात्रको मानसिकतालाई उद्घाटित गर्न परिवेशको आवश्यकता पर्ने भएकाले यो पनि खण्डकाव्यको एउटा महत्वपूर्ण तत्व हो । उच्च एवं गुणस्तरीय खण्डकाव्य बन्नका लागि कथा पात्र र परिवेशको समन्वित भएको आख्यानात्मक संरचना आवश्यक हुन्छ ।

### ४.६.१ किसान खण्डकाव्यको परिवेश

परिवेश खण्डकाव्यको अपरिहार्य तत्व हो । कुनै निश्चित परिवेशमा उभिएर नै विषयवस्तुले गति लिन सक्ने भएकाले परिवेशको प्रस्तुति खण्डकाव्यमा प्राय अनिवार्य मानिन्छ । खण्डकाव्यमा भएको अनिभुतिको प्रभावलाई व्यवस्थित गर्न कुनै निश्चित परिवेशको निर्धारण गर्नु पर्ने जरुरत देखिन्छ । खण्डकाव्य कविताको मझौला रूप भएकाले परिवेशको व्यापक रूप नभएको पनि हुन सक्छ, तथापि सुत्रात्मक अथवा सांकेतिक रूपमा भएपनि यसले कुनै न कुनै देशकाल वातावरण र परिवेशलाई ग्रहण गरेकै हुनुपर्छ । यसरी हेर्दा 'किसान' खण्डकाव्यमा कृषिप्रधान देश नेपालको तराई र पहाडी प्रदेशका ग्रामिण किसानहरूको यथार्थ परिवेशको चित्रण गरेका छन् । खास गरी किसान अधिकार प्रति सचेत बनाउनमा नै खण्डकाव्य केन्द्रित रहेको छ । त्यसैले विषय र परिवेशका बिचमा किसान खण्डकाव्यमा राम्रो सन्तुलन रहेको पाइन्छ ।

'मान्छे' खण्डकाव्यमा काव्यकारले सांकेतिक रूपमा हत्या, आतङ्क र विद्रोहको कालो बादल भित्र मडारि रहेको विश्व परिवेशलाई खण्डकाव्यगत प्रस्तुतिको आधार बनाइएका छन् । यहाँ सुत्रात्मक रूपमा अमेरिका, इराक, रुस, खफगानस्थान, पाकिस्थान, श्रीलङ्का भारत र नेपालका परिवेशलाई व्यक्त गरिएको देखिन्छ । यसरी हेर्दा मान्छे खण्डकाव्यगत प्रस्तुतिको आधार बनाइएको पाइन्छ । यस खण्डकाव्यमा विषयवस्तुको अपेक्षा गरेअनुसारको परिवेश श्रृजना भएका कारण खण्डकाव्य निकै प्रभावशाली बन्न सकेको देखिन्छ ।

### ४.६.२ समयचक्र खण्डकाव्यको परिवेश

समयचक्र परिवेशले वर्तमान विश्वको द्वन्द्वपूर्ण परिवेशदेखि लिएर रामयण, महाभारतकालिन परिवेशलाई समेत प्रतिक्रियात्मक रूपमा प्रस्तुत गर्न खोजेको छ । त्यसैले यस खण्डकाव्यको परिवेश निकै व्यापक रहेको छ । यहाँ विश्व परिवेशको चित्रण गर्ने क्रममा शक्तिको होडबाजि र त्यसबाट उत्पन्न भएको संकट, बन्दुक, बम र क्षेप्यास्त्रका आक्रमणबाट तहस नहस अवस्थाको चित्रण भएको छ भने रामयण महाभारतका विभिन्न पात्रहरूका माध्यमबाट तत्कालिन अवस्था पनि द्वन्द्वपूर्ण रहेको कुराको सांकेतिक चित्रण गरिएको छ । यसका साथै यस खण्डकाव्यले नेपाल र नेपालीमा देखिएको आपसि किचलो र त्यसले निम्त्याएको किचलो कष्टपूर्ण परिस्थिति र परिवेशलाई पनि विशेष महत्वका साथ चित्रण गरिएको पाइन्छ । यसरी हेर्दा खण्डकाव्यकोलागि यो परिवेश अत्यान्त ठूलो रहे पनि खण्डकाव्यकार घिमिरेले आसिक वा प्रतिक्रियात्मक ढंगले यसको चित्रण गरेका छन् ।

### ४.६.३ परिवेशका आधारमा किसान खण्डकाव्य र समयचक्र खण्डकाव्यको तुलना

- (क) दुवै खण्डकाव्यले विश्व परिवेशलाई अगालेका छन् ।
- (ख) दुवै खण्डकाव्य गाउँले परिवेशदेखि देशको सत्तासम्म पुगेका छन् ।
- (ग) दुवै खण्डकाव्यले असमानताको पर्दाफास गर्ने परिवेशको प्रयोग गरेका छन् ।
- (घ) दुवै खण्डकाव्यमा खण्डकाव्यकारले भूगोल, संस्कृति, जाती र वर्गको चित्रण गरेको पाइन्छ ।

यसै गरी दुई खण्डकाव्यमा पाइने भिन्नतालाई यसरी हेर्न सकिन्छ :

किसान खण्डकाव्य	समयचक्र खण्डकाव्य
१. विशेष गरेर यस खण्डकाव्यले ग्रामिण किसानको परिवेशलाई उठान गरेको छ ।	१. विशेष गरेर यस खण्डकाव्यले शक्तिको होडबजि गर्नेहरुको परिवेशलाई उठान गरेको छ ।
२. यो खण्डकाव्यमा किसानको अधिकारमा केन्द्रित रहेको परिवेश छ ।	२. यस खण्डकाव्यमा समयको चक्रले दिने सान्दार्भिकतालाई दर्शाउन खोजेको छ ।
३. यस खण्डकाव्यमा सुन्दर प्रकृति, प्रकृतिको विनास, विभिन्न किसिमका द्वन्द्व आतङ्क, ठगी, भ्रष्टचार, अराजकता, सरकारी दमन त्रास इत्यादिको परिवेश पाइन्छ ।	३. यस खण्डकाव्यमा असमानताको खाडल पुर्ने परिवेशको वातावरण तथा दुःख पूर्ण वातावरणको परिवेश पाइन्छ ।

### ४.७ भावविधान

कविताको मूल आन्तरिक तत्व भाव हो । कवितामा भावलाई मुल मेरुदण्डको रूपमा लिइन्छ । भावको उचित संयोजनले कविता उत्कृष्ट बन्छ । भावविधान मानवीय जीवन जगतका यावत् विषयवस्तुलाई अनुभव अनुभुतिको लयात्मक, रागात्मक र कलात्मक निष्कर्षका रूपमा विशेष भाव अर्थ प्रदान गर्ने हुनसक्नु पर्दछ । अथवा विषयवस्तुको गुढ, गहन, गम्भीर ज्ञान भित्र कलात्मक भाव सृष्टि गर्न नै कविताको सम्यक भावविधान हो ।

#### ४.७.१ किसान खण्डकाव्यको भावविधान

बुद्धि घिमिरेको किसान खण्डकाव्यमा नेपालका किसानहरुको विकराल एवम् कष्टपूर्ण परिस्थिति र त्यसको दोशीकोका रुपमा देखिएका स्वशक र सामन्त वर्ग प्रतिको आक्रोश एवम् क्रोध स्थाइ भावका रुपमा व्यक्तिएको छ । यस भावले भूमिहिन किसान, सुकुम्बाशी, कमैया आदि समाजका वर्षौदेखि पिस्सिएर विवस्थाको जीवन व्यतित गरिरहेका असंख्य व्यक्तिहरुको सजिलै मन जित्न सक्ने देखिन्छ । त्यसोत समाजका बुद्धिजिवी एवम् शिक्षित व्यक्तिहरुका मनमा पनि यसले एउटा गहिरो प्रभाव तोड्न सक्ने देखिन्छ । यसैले भावविधानको दृष्टिले घिमिरेको यो खण्डकाव्य उत्कृष्ट बन्न सकेको छ ।

संसारलाई सुन्दर उद्यम बनाएर सजाउने वा तहसनहस पारेर खराबनाउने भन्ने जिम्मा मानिसमानै सुरक्षित छ । वास्तवमै सृष्टिको सबैभन्दा सुन्दर रचना मान्छे हो । यहाँ भएका असल, खराव सबै कार्य उसकै चित्तवृत्तिबाट निर्देशित भएका छन् । निश्चयनै वैज्ञानिक युगमा आएर प्रतिस्पर्दाले गर्दा मान्छेले धेरै भन्दा धेरै प्रगति गर्न सकेको छ । तर अर्काको उन्नति रप्रगतिमा इर्ष्या गर्दै उसलाई सखाव पारेर आफू शक्तिसाली बन्ने प्रवृत्ति मान्छेमा देदिएकाले ऊ ठूलो जोखिममा फसेको पनि छ । विकासको गति सँगसँगै संसारका अनेकौं हिंसक पशुहरुबाट आफू सुरक्षित बन्न मान्छेले प्रारम्भमा हतियारको सृष्टि गर्‍यो तर आज त्यसको दुरुपयोग भएर मान्छे माथिनै प्रयोग गर्न थालिएको छ । यो विडम्बना अबको संसारले धेरै दिन थाम्न सक्ने स्थिति छैन । त्यसैले सबैले यस प्रति सचेत भए बेलैमा मानवताको संरक्षणमा लाग्नु पर्छ भन्नुनै मान्छे खण्डकाव्यको मुख्य भाव हो ।

#### ४.७.२ समयचक्र खण्डकाव्यको भावविधान

भावविधान खण्डकाव्यलाई पाठकप्रिय तथा प्रभावकारी महत्वपूर्ण आन्तरिक तत्त्वकारुपमा रहेको हुन्छ । यसरी हेर्दा काव्यकार बुद्धि घिमिरेको खण्डकाव्य 'समयचक्र' भाव विधानका दृष्टिले निकै उत्कृष्ट रहेको पाइन्छ । यस खण्डकाव्यमा कुनै एउटा रसलाई प्रमुखताका साथ व्यक्त गरिएको वीर, शान्त, करुण र रौद्र रसको उचित प्रयोग भएका कारणले यस खण्डकाव्यले पाठकमा निकै प्रभाव पार्न सक्ने देखिन्छ । कविका यि रसपूर्ण अभिव्यक्तिले खण्डकाव्यको भावबोधमा कुनै कठिनाई उत्पन्न गरेका छैनन् । बरु त्यसको बोध गराउनमा सहायक सिद्ध भएका छन् । समयचक्रको प्रभावलाई व्यक्त गर्ने सन्दर्भमा कवि खण्डकाव्यको सुरुवातमा वाग्देवीसँग वरदान माग्दै शान्तभाव व्यक्त गर्दछन् ।

विषयवस्तुको प्रयोगसँगै संसारमा भै रहेका युद्ध र आतङ्कका कारण अलपत्र परेका साहारा विहिन व्यक्तिहरुको चित्रण गर्दै कवि निकै कारुणीक भाव ओकल्छन् । त्यसै गरी मानव अधिकारका चर्का नारा लगाउने ठूला देशहरुले नै हतियारको विक्रि गरेर साना देशहरुलाई रणभूमि बनाउने कार्य गरेको देख्दा कवि निकै क्रोधित बन्न पुग्दछन् । यसरी एक अर्कासँग अन्तरसम्बन्धित भावहरुको कलात्मक प्रस्तुतिका कारण समयचक्र खण्डकाव्य भावविधानका दृष्टिले निकै उत्कृष्ट छ ।

### ४.७.३. भावविधानका दृष्टिले किसान खण्डकाव्य र समयचक्र खण्डकाव्यको तुलना

- (क) दुवै खण्डकाव्यमा मानवीय व्यवहारले नै समाज, देश र संसारलाई पूर्णता दिनसक्ने भाव व्यक्त गरिएको छ ।
- (ख) दुवै खण्डकाव्यमा कवि कुविचार, कुप्रथाप्रथा र भ्रष्टचार प्रति आक्रोशित भाव व्यक्त गर्दछन् ।
- (ग) दुवै खण्डकाव्यमा शीर्षक, पात्र, र परिवेश अनुसार सान्दार्भि र कलात्मक ढंगले भाव प्रस्तुत गरिएको छ ।

किसान खण्डकाव्य र समयचक्र खण्डकाव्यमा रहेको भिन्नतालाई यसरी प्रस्तुत गर्न सकिन्छ ।

किसान खण्डकाव्य	समयचक्र खण्डकाव्य
१. यस खण्डकाव्यको मुख्य भावको रूपमा किसानहरुको अधिकार रहेको छ ।	१. यस खण्डकाव्यको मुख्य भावको रूपमा समयको गतिको परिवर्तनलाई लिइएको छ ।
२. यस खण्डकाव्यमा पूर्वीय परम्परागत सुभारम्भको प्रस्तुतिकरणको भाव दर्शाइएको छैन ।	२. यस खण्डकाव्यमा पूर्वीय परम्पराको मंगलाचरणबाट काव्यको शुभारम्भ गरी शान्तरसको भाव प्रकट गरिएको छ ।
३. यस खण्डकाव्यमा करुण र क्रोधरसभाव प्रकट गरिएको छ ।	३. यस खण्डकाव्यमा शान्त, क्रोध, कारुणीक र वीर रसभावको प्रयोग गरिएको छ ।

किसान खण्डकाव्यमा समाजका बुद्धिजीवी एवम् शिक्षित व्यक्तिहरुका मनमा पनि यसले एउटा गहिरो प्रभाव छोड्न सक्ने देखिन्छ । यसैले भावविधानको दृष्टिले घिमिरेको यो खण्डकाव्य उत्कृष्ट देखिन्छ, भने समयचक्र खण्डकाव्य एक अर्कासँग अन्तरसम्बन्धित भावहरुको कलात्मक प्रस्तुतिका कारण भावविधानका दृष्टिले निकै उत्कृष्ट छ ।

#### ४.८ लयविधान

शास्त्रीय खण्डकाव्यका रचनाकारहरुले लयको अर्थ छन्दमय अभिव्यक्ति भन्ने गरेका भएता पनि वर्तमान समयमा गद्य शैलीमा पनि लयात्मक अभिव्यक्ति प्रकट गर्न सकिने कुरा प्रमाणित भैसकेको छ । त्यसैले छन्दोबद्ध कवितानै खण्डकाव्यको अनिवार्य तत्व नभए पनि लयविधान भने अनिवार्य रहन्छ । यसलेनै काव्यलाई जीवन्त बनाइदिन्छ । लयविधानले नै काव्यलाई अन्य विधा भन्दा पृथक बनाइदिन्छ । खण्डकाव्य कविताको मञ्जौला रूप भएकाले तुलनात्मक रूपमा फुटकर कवितामा भन्दा यसमा लयको भूमिका बढि हुने गर्छ । यसरी प्रतेक कविताका पङ्क्ति-पङ्क्ति, वर्ण-वर्ण, मात्रा-मात्रा, अक्षर-अक्षरका विवरण, क्रम, गति, यति, शासन अनुशासनका नियम परिपालना भित्रबाट लयविधानको लालित्य गुञ्जन्छ । अनि मात्र खण्डकाव्य लयविधानका दृष्टिले उत्कृष्ट हुनसक्छ ।

#### ४.८.१ किसान खण्डकाव्यको लयविधान

घिमिरेको 'किसान' खण्डकाव्य पद्यात्मक लय माधुर्यमा आवद्ध भएको पाइन्छ । यसको प्रस्थावनामा अनुष्टुप छन्द मूलभागका परिस्तिति बोध र आवहान दुवैमा उपजाति छन्द र उपसंहार भागमा शिखरिणी छन्द गरी तीन प्रकारको शास्त्रीय छन्दको प्रयोग गरिएको छ । खण्डकाव्यकारले काव्य रचनाका क्रममा छन्दलाई सहज रूपमा खेलाउन सकेका कारण यसमा प्रयोग भएका छन्दले किसान खण्डकाव्यलाई निकै आकर्षक एवम् कलात्मकता थाम्न सकेको पाइन्छ । त्यसैले यो खण्डकाव्यले लयविधमनका दृष्टिले उत्कृष्ट प्राप्ति पाउन सकेको छ ।

बुद्धि घिमिरेको 'मान्छे' खण्डकाव्यमा अनुष्टुप, शिखरिणी र मालिनी छन्दको समुचित प्रयोग गर्दै गति, यति, अनुप्रास र शब्द चयनमा सरलता प्रस्तुत गरेर लयविधानमा निकै ध्यान पुऱ्याएका छन् । यसमा प्रस्तावनाका छ श्लोक र मूल भागका एकसय श्लोक गरी जम्मा एकसय श्लोक अनुष्टुप छन्दमा यसपछिका सात श्लोक शिखरिणी छन्दमा र अन्त्यको एक श्लोक मालिनी छन्दमा संरचना भएका छन् ।

## ४.८.२ समयचक्र खण्डकाव्यको लयविधान

बुद्धि घिमिरेले समयचक्र खण्डकाव्य छन्दमा रचना गरेका छन् । यसमा सात वटा छन्दको प्रयोग भएको छ । यसमा कुनै एक सर्गको पूर्ण अभिव्यक्तकालागि एक प्रयोग नभई श्रृङ्खलीत रुपमा यत्रतत्र रुपमा छरिएर छन्दको प्रयोग भएको छ । 'उपक्रम' खण्डमा कविले उपजाति, वशन्ततिलका, शालिनी, स्रग्धरा र शिखरिणी छन्दको प्रयोग गरेका छन् । यसमा जम्मा पाँचवटा छन्दको प्रयोग भएको छ । उपजाति छन्द प्रयोग भएका छ पद्य, शालिनी छन्द प्रयोग भएका पद्यहरु अठार, स्रग्धरा प्रयोग भएका पद्य एउटा, शिखरिणी छन्द प्रयोग भएका पाँच पद्य गरी जम्मा एकचालिस पद्य रहेका छन् । 'समयचक्र' खण्डकाव्यको दोस्रो खण्ड 'विषय प्रवेश'मा रहेका काव्यहरु वसन्ततिलका, शार्दुल विक्रीडित र मन्दक्रनता छन्द गरी तीन वटा छन्दमा लेखिएको छ । वसन्ततिलकामा एघार वटा गद्य छन् । शार्दुल विक्रीडित छन्दमा लेखिएका काव्यमा अठार वटा पद्य छन् र मन्दक्रनता छन्दमा आठ वटा गद्य छन् । जम्मा छत्तिस वटा पद्य रहेका छन् । समयबोध-एक शीर्षकको खण्ड 'समयचक्र' खण्डकाव्यको तेस्रो खण्ड हो । यस खण्डमा रहेका श्लोकहरु कविले शार्दुल विक्रीडित छन्दमा लेखेका हुन । यस खण्डमा जम्मा एकचालिस पद्य रहेका छन् । यस खण्डका सबै श्लोक शार्दुल विक्रीडित छन्दमा संरचित छन् । 'समयचक्र' खण्डकाव्यको चौथो खण्डको रुपमा रहेको समय बोध-दुई शीर्षकको खण्ड हो । यस खण्डमा रहेका काव्यहरु वसन्ततिलका, शार्दुल विक्रीडित, उपजाति, स्वागता, शालिनी, गरी जम्मा पाँच वटा छन्दमा लेखिएको छ । वसन्ततिलका छन्दमा बत्तिस पद्य शार्दुल विक्रीडित छन्दमा सत्र, शालिनी छन्दमा चार वटा पद्य, उपजाति छन्दमा पाँच पद्य र स्वागता छन्दमा तीन पद्य गरी जम्मा यस खण्डमा एकसाठी वटा पद्य हरु रहेका छन् । 'उपसंहार' 'समयचक्र' खण्डकाव्यको पाँचौ तथा अन्तिम खण्डको शीर्षक हो । यस खण्डमा कविले उपजाति, वशन्ततिलका, शालिनी, स्रग्धरा र शिखरिणी छन्दको प्रयोग भएको छ । यसमा जम्मा पाँचवटा छन्दको प्रयोग भएको छ । उपजाति छन्द प्रयोग भएका छ पद्य, शालिनी छन्द प्रयोग भएका पद्यहरु अठार, स्रग्धरा प्रयोग भएका पद्य एउटा, शिखरिणी छन्द प्रयोग भएका पाँच पद्य गरी जम्मा एकचालिस पद्य रहेका छन् ।



### ४.८.३ लयविधानका आधारमा किसान खण्डकाव्य र समयचक्र खण्डकाव्यको तुलना

कुनै दुई वस्तुको तुलना गर्न तिनीहरूमा रहेका समान र भिन्न पक्षको प्रस्तुति दिनु आवश्यक हुन्छ। यि दुई खण्डकाव्यमा रहेका समान पक्ष निम्न अनुसार रहेका छन् :

- (क) दुवै खण्डकाव्य छन्द अथवा पद्य लयमा संरचित छन्।
- (ख) दुवै खण्डकाव्यलाई छन्दलयको कला मादुर्यको प्राचुर्यताले सिगारिएको छ।
- (ग) दुवै खण्डकाव्यलाई लय हालेर संगीत भरेर कविता पढ्न वा गीत गाउन सकिने छन्।

दुई खण्डकाव्यको भिन्न पक्षहरू यस प्रकार रहेका छन्।

किसान खण्डकाव्य	समयचक्र खण्डकाव्य
१. यस खण्डकाव्यमा तीन वटा छन्दको प्रयोग गरिएको छ।	१. यस खण्डकाव्यमा सात वटा छन्दको प्रयोग गरिएको छ।
२. यस खण्डकाव्यमा लयको उत्कृष्टता समयचक्रमा भन्दा कमि छ।	२. यो खण्डकाव्य लयको दृष्टिले चरम उत्कृष्ट बन्न सफल छ।
३. यसमा छन्दको प्रयोगमा पाठक अलमलिन ठाउ कम्ती छ।	३. यसमा एउटै सर्गमा एउटै मात्र छन्दको प्रयोग नगरेर छन्दहरू छरपष्ट भएकाले पाठक अलमलिन सक्छन्।

### ४.९ अलङ्कार योजना

कविताको मझौला रूप भनेर चिनिने खण्डकाव्यमा पनि अलङ्कार विधानले कविको कार्य काव्य कौशलताको परिचय गराउनका साथै विषयवस्तुलाई साङ्केतिक एवम् चोटिलो रूपमा व्यक्त गर्दै पाठकका निम्ति संवेद्य स्पर्शसमेत बनाइ दिन्छ।

#### ४.९.१ किसान खण्डकाव्यको अलङ्कार योजना

खण्डकार बुद्धि घिमिरेले किसान खण्डकाव्यमा सरल किसिमका प्रतिक बिम्बहरूको चयन तथा शब्दालङ्कार तथा अर्थलाङ्कारको सुन्दर संयोजनले काव्य निकै उत्कृष्ट बन्न

सकेको छ । खण्डकाव्यमा अन्त्यानुप्रास, उपमा, रूपक, दृष्टान्त, अर्थान्तरन्यास जस्ता अलङ्कारहरूको संयोजन तथा रुख,खरखरे पाखो, सुकेका खेत, भुपडी बादल, हलो, कुटोकोदाली जस्ता प्रतिकहरूको प्रयोग गरिएको पाइन्छ ।

काव्यकार घिमिरेले मान्छे खण्डकाव्यमा अत्यान्तै सरल एवम् बोधगाम्य किसिमका विम्ब प्रतिकको प्रयोग गर्दै खण्डकाव्यलाई अलङ्कारिक मादुर्यमा समाहित गरेका छन् । शब्दलङ्कारका तहमा यहाँ अन्त्यानुप्रास अलङ्कारको कुशल संयोजन पाइन्छ भने अर्थालङ्कारमा उपमा, दृष्टान्त, यमक, रूपक अलङ्कारको प्रयोगले खण्डकाव्य निकै सुन्दर बन्न सकेको छ । यस्तै गरी फुल, मुटु आखाको नानी, अम्मृत, पहाड, कोपिला यहाँ प्रयोग भएका प्रतिकहरू हुन् । यस्ता सरल विम्ब, प्रतिक र अलङ्कारको संयोजनका कारण साधारण पाठकहरूले समेत यस खण्डकाव्यको सजिलै मर्म बोध गर्न सक्ने देखिन्छ ।

#### ४.९.२ समयचक्र खण्डकाव्यको अलङ्कार योजना

अलङ्कार एवम् विम्ब, प्रतिक योजनाका दृष्टिले समयचक्र खण्डकाव्य सफल रहेको छ । यहाँ शब्दलङ्कारका तहमा अनुप्रास र श्लेषको प्रयोग भएको छ । अन्त्यानुप्रासको प्रयोग प्राय सबै श्लोकका दुई-दुई पाउमा भएको देखिन्छ भने श्लेषको प्रयोग कताकति मात्र भेटिन्छ । यसै गरी उपमा, दृष्टान्त, अर्थान्तरन्यास, रूपक, उत्प्रेक्षा जस्ता प्रचलित अलङ्कार तथा रिक्तो, बाध, बुढो पात, फूल, विषालु साप, थाङ्ने बालक जस्ता विम्ब, प्रतिकको प्रयोगले प्रस्तुत खण्डकाव्य निकै सुन्दर बन्न सकेको छ ।

#### ४.९.३ अलङ्कार योजनाका आधारमा किसान खण्डकाव्य र समयचक्र

##### खण्डकाव्यको तुलना

(क) दुवैमा बलक, खेत, भुपडी जस्ता विम्ब प्रतिकको प्रयोग गरिएको छ ।

(ख) अलङ्कारका दृष्टिले दुवै काव्य सुयोग्य बनेका छन् ।

किसान खण्डकाव्य	समयचक्र खण्डकाव्य
१. यसमा विम्ब,प्रतिकको प्रयोग त्यति धेरै गरिएको छैन ।	१. यसमा विम्ब,प्रतिकको प्रयोग अत्याधिक मात्रामा गरिएको छ ।

२. यसमा शब्द र अर्थालङ्कारको प्रयोग गरिएको छ ।	२ यसमा शब्दालङ्कारका तहमा श्लेष र अनुप्रासको प्रयोग भएको छ ।
३. यसमा अलिक घरमाउरो पाराले अलङ्कारको प्रयोग गरिएको छ ।	३. यसमा सरल र सुबोध्य पाराले अलङ्कारको प्रयोग गरिएको छ ।

## ४.१० भाषाशैली

कविताको भाषाशैली भनेको वर्ण, शब्द, पद, पदावली, वाक्यखण्ड वाक्य र अनुच्छेदविधान समेतको क्रमिक प्रस्तुत हुने रूप हो । भाषाशैलीबाटै कविताले आफ्नो रूप प्राप्त गर्दछ । कवितालाई प्रस्तुत गर्ने माध्यम भाषा हो भने यसलाई प्रस्तुत गर्ने तरिका शैली हो । अथवा भाषाका माध्यमबाट गरिने अभिव्यक्तिको प्रकार नै भाषाशैली हो ।

कवितामा प्रयोग हुने भाषाशैली वर्णनात्मक, आलङ्कारिक, सरल, नाटकीय आदि हुन्छन् । कविताको निजी परिचय दिनेकाम भाषाशैलीले गर्दछ । कविताको अभिव्यक्तिका भाषाशैली गद्यात्मक वा पद्यात्मक हुन्छन् । कवितामा भाषिक कला हुने भएकाले कवितालाई भाषिक ललितकला अन्तर्गत राखिन्छ ।

### ४.१०.१ किसान खण्डकाव्यको भाषाशैली

किसान खण्डकाव्य कतै वाच्यार्थ, कतै लाक्षणीक अर्थ र कतै व्याङ्ग्यार्थ प्रयोग गरि पद्यहरूको रचना गरिएको छ । भाषा प्रयोगका दृष्टिले सरल एवम् प्रौढ र परिपक्व अनुभूतिको संगमका रूपमा यस खण्डकाव्यलाई हेर्न सकिन्छ । शब्द प्रयोगका दृष्टिले तत्सम, तत्भव र भर्त्ता शब्दको उचित प्रयोगले खण्डकाव्य उत्कृष्ट बन्न सकेको छ । सरल, सुस्पष्ट, बोधगम्य, सरस, लयात्मक माधुर्य अभिव्यक्तिका कारण यसको भाषाशैली उत्कृष्ट बन्न सकेको छ ।

‘मान्छे’ खण्डकाव्यको भाषा सरल र बोधगम्य भएका कारण लक्षित पाठकाले सजिलै काव्यको मर्म बोध गर्न सक्ने देखिन्छ । यसका साथै शान्त, करुण, वीर रौद्र, विभत्स रसको प्रयोग भएका कारण यस खण्डकाव्यले पाठकमा निकै उत्साह थप्न सक्ने देखिन्छ । तत्सम, तत्भव र आगन्तुक नेपाली भर्त्ता शब्दको समुचित प्रयोग गर्दै कविको प्रौढ अनुभवलाई कलात्मकताका साथ व्यक्त गरिएकोले यो खण्डकाव्य भाषाशैलीका दृष्टिले सफल छ ।

## ४.१०.२ समयचक्र खण्डकाव्यको भाषाशैली

समयचक्र खण्डकाव्यमा शब्द विन्यास, वाक्यविन्यास एवम् वर्ण विन्यासमा माधुर्य, कलाकारिता र प्रभातमक सौन्दर्य सहित शैलीगत संक्षिप्तता र तिब्रताको पालना भएको पाइन्छ । कविप्रौढक्ति, शैलीमा रचना गरिएको यस खण्डकाव्यमा तत्सम, तत्भव, आगन्तुक, ठेट नेपाली प्राय सबै प्रकारका शब्दको प्रयोग गरिएको छ । नेपाली पाराका शब्दहरु ढकमक, भ्रसङ्ग, जास्ता अनुकरणात्मक शब्दहरु र निपातहरुको प्रयोग गरिएता पनि भाषाशैलीमा कुनै जटिलता आएको छैन ।

## ४.१०.३ भाषाशैलीका आधारमा किसान खण्डकाव्य र समयचक्र खण्डकाव्यको तुलना

- (क) दुवै खण्डकाव्यमा तत्सम, तत्भव र भर्ना नेपाली शब्दको प्रयोग भएको छ ।
- (ख) दुवै खण्डकाव्यको भाषिक समायोजनबाट पाठकमा खासै जटिलता आएको देखिदैन ।

किसान खण्डकाव्य	समयचक्र खण्डकाव्य
१. यसमा प्रयोग भएका भाषा अत्यान्तै सरल छन् ।	यसमा प्रयोग भएका भाषामा कहि कहि जटिलता देखिन्छ ।
२. अनुकरणात्मक शब्द र निपातको प्रयोग त्यति पाइदैन ।	२. अनुकरणात्मक शब्द र निपातको पनि प्रयोग गरिएको छ ।
३. लाक्षाणीक र व्याङ्ग्यार्थको प्रयोग काव्यमा पाइन्छ ।	३ यसमा कवि प्रौढोक्तिको प्रयोग प्रसस्त पाइन्छ ।

## ४.११ उद्देश्य

कुनै पनि साहित्यिक कृतिलाई चरण, अनुच्छेद, अलङ्कार, विम्ब आदिको बन्दनमा राखिने भए पनि आफ्ना कृतिमा कृतिकारले प्रत्यक्ष अप्रत्यक्ष जस्तोसुकै रूपमा भएपनि समाजका लागि नैतिक सन्देश अवश्यनै छोडेको हुन्छ । प्रत्येक श्रष्टाले समाजका निम्ति आफ्ना दृष्टिकोण अथवा सैद्धान्तिक धारणाहरु अधि सारेको हुन्छ । यस सन्दर्भमा आफ्ना

विचारहरू तथा उद्देश्यहरूलाई प्रचारमूलक तरिकाले राख्दा कृतिको मूल्य नष्ट हुनसक्छ । त्यसैले समाजको हितका लागि अथवा परिवर्तनका लागि प्रस्तुत गरेका विचारहरू कलात्मकताका साथ व्यञ्जित हुनु राम्रो मानिन्छ । खण्डकाव्यमा रचनाकारले आफुले व्यक्त गर्न खोजेको मूल मर्म, जीवनदर्शन वा उद्देश्यबाट यसको महत्व वा मूल्य बढ्ने हुनाले उद्देश्यलाई खण्डकाव्यको एउटा महत्वपूर्ण तत्व मानिन्छ ।

#### ४.११.१ किसान खण्डकाव्यको उद्देश्य

कविले किसान खण्डकाव्यमा श्रमजीवी किसानहरूलाई आफ्नो अधिकार प्राप्तिका लागि जस्तोसुकै संघर्ष गर्न पनि पछि पर्नु हुँदैन भन्ने कुरामा सचेत गराउने उद्देश्य लिएका छन् । किसान खण्डकाव्यमा नेपालका किसानहरूको श्रम र पसिनाको सम्मान गर्दै त्यसको उचित मूल्य प्राप्त हुन नसकेको यथार्थ प्रस्तुत गरिएको छ । यसैगरी छन्दको उपेक्षा भैरहेको वर्तमान समयमा छन्दलाई आधुनिकताले छेक्न सक्दैन बरु वर्तमानलाई पनि छन्दले सुन्दर रूपमा व्यक्त गरिरहन सक्छ भन्ने देखाउनु पनि यस खण्डकाव्यको उद्देश्य हो ।

मान्छे सृष्टिको सर्वोच्च प्राणी भए पनि उसका खराब प्रवृत्तिका कारण पशुभन्दा निच भैसकेको कुरा 'मान्छे' खण्डकाव्यमा उल्लेख छ । यस खण्डकाव्यमा मान्छेको महत्व दर्शाउँदै उसका खराब प्रवृत्तिलाई देखाएर सुधने उपाय र सन्देश दिएको छ । हिंसा त्यागेर सुधेको खण्डमा अभै मान्छेले आफ्नो सर्वोच्चतालाई कायम राख्न सक्छ भन्ने कविको विचार स्पष्ट रूपमा आएको छ । विश्वमा मानवताको चर्को नारा लाग्दैछ तर तिनै तथाकथित मानवतावादी ठूला देशहरू डलरसँग मानिसलाई साट्ने कोशिश गरिरहेका छन् । समयमा संसारमा देखिएका मानव हिंसाका शृङ्खलाहरू बन्द गरेर सबैमा मानविय भावनाको सञ्चार गर्न सक्नु पर्छ भन्नुनै यस खण्डकाव्यको मुख्य उद्देश्य हो ।

#### ४.११.२ समयचक्र खण्डकाव्यको उद्देश्य

समयचक्र खण्डकाव्यमा वर्तमान समयमा विश्वनै अशान्तिको भूमरिमा रुमलि रहेको यथार्थ प्रस्तुत गर्दै समयले घुमाएको कालचक्रको गतिलाई बुझेर त्यसबाट मुक्ति हुन आवहान गरिएको छ । उनले समयचक्र खण्डकाव्यमा वर्तमान समयको गतिचक्रमा फसि रहेको नेपाल र नेपालीहरूलाई मुक्ति गर्ने चाहाना व्यक्त गरेका छन् । समयले विशाल वस्तुलाई तिब्र र तिललाई पहाड बनाउँदै गएको विश्व परिस्थितिमा एसिया, अफ्रिका र ल्याटिन अमेरिकाले जस्ता मुलुकहरूले अबिकशित वा अल्पविकसित देशहरूका गरिव

जनतानै यस भूमरिमा परेका छन् । मान्छे भएर पनि बाँच्न पाएका छैनन् । यही बिडम्बना पूर्ण परिस्थिति समयचक्रमा प्रतिबिम्बत छ ।

#### ४.११.३ उद्देश्यका आधारमा किसान खण्डकाव्य र समयचक्र खण्डकाव्यको तुलना

समानताहरु :

(क) दुवै खण्डकाव्यले पिछडा वर्गको उत्थान गर्ने उद्देश्य लिएका छन् ।

(ख) दुवै खण्डकाव्यले सङ्घर्ष गर्न सिकाएका छन् ।

भिन्नताहरु :

किसान खण्डकाव्य	समयचक्र खण्डकाव्य
१. यस खण्डकाव्यमा श्रमजीवि किसानको अधिकार प्राप्तिको उद्देश्य राखेर संरचना गरिएको छ ।	१. यस खण्डकाव्यमा समयको गतिलाई बुझेर, त्यसले घुमाउने कालचक्रप्रति सचेत हुनुपर्ने उद्देश्य राखिएको छ ।
२. यसमा नेपाली किसानको सम्मान हुनुपर्ने उद्देश्य रहेको छ ।	२. यसमा कालचक्रको हेय गतिबाट मुक्त पार्ने उद्देश्य राखिएको छ ।
३. यसमा मानिसलाई श्रृष्टिको सर्वोच्च प्रणीको धर्म थाम्न आग्रह गरिएको छ ।	३. यसमा मान्छेलाई मान्छे भएर बाँच्न पाउने अधिकार दिलाउने उद्देश्य राखिएको छ ।

यसरी यि दुई खण्डकाव्यको उद्देश्य निधारण गरी कविले खण्डकाव्यको रचना गरेका हुन् ।

#### ४.१२ कथनपद्धति/दृष्टिविन्दु

खण्डकाव्यमा कथनपद्धति एक महत्वपूर्ण तत्वका रूपमा रहेको हुन्छ । यसलाई दृष्टिविन्दु पनि भनिन्छ । खण्डकाव्यमा कविले जीवन र जगतसम्बन्धी आफ्ना दृष्टिकोणहरूको अभिव्यक्ति गर्दछ । यस क्रममा रचनाकारले विभिन्न खालका कथनपद्धतिलाई अँगाल्न सक्दछ । यस्ता कथनपद्धतिहरू खासगरी दुई किसिमका हुन्छन् । कविप्रौढोक्ति कथन र कविनिवद्धप्रौढोक्ति कथन हो र कविले सीधै आफैँ वर्णन नगरी कसैका

माध्यमबाट प्रकट गर्ने जुनसुकै प्रविधिलाई कविनिवद्धिप्रौढोक्ति भनिन्छ । यस्ता पद्धतिलाई प्रथमपुरुषविधान कथनपद्धति र तृतीयपुरुषप्रधान कथनपद्धति पनि भनिन्छ ।

#### ४.१२.१ किसान खण्डकाव्यको कथनपद्धति

खण्डकाव्यकार बुद्धि घिमिरेले किसान खण्डकाव्यमा नेपाली किसानले भोगेका समस्या, किसानका खण्डकाव्यको मुख्य पात्र किसान र अन्य सहयक पात्रको सहयोबाट खण्डकाव्य अगाडि बढेका छ । यस खण्डकाव्यमा प्रथमपुरुषविधान र तृतीयपुरुषप्रधान कथनपद्धति दुवै कथनपद्धत प्रयोग भएको छ ।

मान्छे खण्डकाव्यमा विश्व मानव समूहलाई नै पैमुख पात्रको रूपमा उभ्याइएको छ, यसमा पीन दुवै खालको कथनपद्धति अपनाएर खण्डकाव्य थयार गरिएको छ ।

#### ४.१२.२.समयचक्र खण्डकाव्यको कथनपद्धति

खण्डकाव्यकार बुद्धि घिमिरेले समयचक्र खण्डकाव्यमा नेपाल तथा विश्वमा विविध समयसँग गुज्रदै गरेको होहल्ला, द्वन्द्व, आतङ्क र खिचातानीलाई सहज र सरल किसिमले विभिन्न विम्ब भाव प्रतिभावलाई प्रथमपुरुष र तृतीयपुरुष दृष्टिविन्दुका माध्यमबाट यस खण्डकाव्यको सृजना गरेका छन् ।

#### ४.१२.२.कथनपद्धतिका आधारमा किसान खण्डकाव्य र समयचक्र खण्डकाव्यको तुलना

दुई खण्डकाव्यका दृष्टिविन्दुमा रहेका समानताहरु :

(क) दुवै खण्डकाव्यमा प्रथमपुरुष र तृतीयपुरुष दुवै दृष्टिविन्देको प्रयोग गरिएको छ ।

(ख) दुवै खण्डकाव्यमा मानविय र मानवेत्तर पात्रको प्रयो छ ।

किसान खण्डकाव्य	समयचक्र खण्डकाव्य
१. यसमा किसान प्रमुख पात्र रहेर भाव प्रतिभाव प्रस्तुत गरिएको छ ।	१. यसमा समय प्रमुख पात्र रहेर समयको चक्रको भाव, प्रतिभाव प्रस्तुत गरिएको छ ।
२. यसमा सिदै प्रथम पुरुषमा म पात्रको प्रयोग छ ।	२ यसमा प्रथमपुरुष पात्रको प्रयोगमा विम्ब प्रतिकको प्रयोग गरिएको छ ।

\*

# पाँचौ परिच्छेद

## उपसंहार एंव निष्कर्ष

### ५.१ उपसंहार

यस शोधपत्रको प्रारम्भमा इलामेली साहित्यकार बुद्धि घिमिरेका दुई खण्डकाव्य किसान र समयचक्रको तुलनात्मक अध्ययन गर्ने प्रयास गरिएको छ । नेपाली साहित्यका विभिन्न प्रतिभा मध्ये पूर्वी नेपालको पहाडी जिल्ला इलामको साविक सुम्बेक गा.वि.सं. वडा नं. ५ (वर्तमानको इलाम नगरपालिका २ नम्बर वडा) मा स्वर्गीय पिता नारायण घिमिरे र माता मधुमाया घिमिरेका कान्छा सुपुत्रका रूपमा वि.सं. २००६ साल पौष २० गते बुद्धि घिमिरेको जन्म भएको हो । वर्तमान समयमा घिमिरे परिवारको बसोबास इलाम नगरपालिकाको वडा नम्बर ६ पिपलबोटेमा रहेको छ ।

बुद्धि घिमिरेको अध्ययनको सुरुवात घरमै सामान्य रुद्री, चण्डी सिक्ने क्रममा भएको कुरा उनको पारिवारिक स्रोतबाट बुझिन्छ । उनले घरमा गरेको सामान्य स्वअध्ययनकै क्रममा रुद्री, चण्डी पढ्ने ज्योतिषको पञ्चाङ्ग गयना गर्ने अवसर प्राप्त भएको कुरा शोधको क्रममा बुझिन्छ । आफ्नै घरमा सामान्य शिक्षा आरम्भ गरिसकेपछि ६ वर्षको उमेरमा मात्र उनले औपचारिक शिक्षा सुम्बेक मिडिल स्कुलबाट सुरु गरेका थिए । उनी यस स्कुलमा भर्ना हुदा एकै चोटि कक्षा दुईमा भर्ना भएका थिए । घिमिरेले सो स्कुलमा दुई वर्ष मात्र अध्ययन गरे । त्यसवेला नेपालको शैक्षिक स्थिति त्यति राम्रो नभएको कारण घिमिरे शिक्षाकोलागि विदेशीनु परेको उनको पारिवारिक स्रोतले बताउँछ । उनको परिवार त्यसवेला निम्नवर्गीय रहेको थियो । आर्थिक अवस्था कमजोर भएको कारण उनले अध्ययनको क्रममा धेरै दुख कष्ट भल्नु परेको अवस्था उनको पारिवारिक स्रोतले बताउँछ । घिमिरेको औपचारिक शिक्षा लगभग भारतबाटै पूरा भएको र नेपालको त्रिभुवन विश्वविद्यालयबाट उनले स्नातकोत्तर तह सफलका साथ पूरा गरी विधावारिधी अध्ययनको कोशिश गरे पनि सो कोशिस पूरा हुन सकेन ।

आफ्नो औपचारिक अध्ययनलाई विधावारिधीको कोहिसमै थाति राखि घिमिरे जागिरे जीवनमा प्रवेश गर्दछन् । उनले जागिर सुरु गरेको सस्था चिठानन्द सस्कृत महाविद्यालय वराणसी हो । त्यस विद्यालयमा उनि सहायक साहित्याध्यापक भएर २ वर्ष काम गरे । अर्को



२ वर्ष पनि घिमिरेले वरणासीकै अर्को विद्यालयमा काम गरे । त्यसपछि उनी वि.सं. २०३५ सालमा नेपाल आएर म.र.ब. क्याम्पस इलाममा नेपाली विषयको सहायक प्राध्यपकको रूपमा नियुक्ति भई वि.सं. २०७० सम्म काम गरे र आफ्नु जागिरे जिवनबाट अवकास लिए । जागिरबाट अवकास भएको केही महिनामै उनले आफ्नो जीवनबाटै अवकास लिएर गए ।

‘मुटु जल्ल लागेको छ’ गद्य कविता वि. स. २०२६ वरणासीबाट प्रकाशित हुने ‘सामुहिक मुखपत्र’मा प्रकाशित भए सँगै घिमिरेको औपचारिक साहित्यक यात्रा सुरु हुन्छ । उनका साहित्यिक सफलताकै क्रममा उनले धेरै कविता लेखेर विभिन्न पत्रपत्रिका मार्फत प्रकाशित गर्दै गए । यसै क्रममा उनले आफ्ना महत्वपूर्ण २९ वटा कविताहरुको सङ्गालो ‘म बाँचेको छु’ कविता सङ्ग्रह (२०५४) प्रकाशित गरे । कविता सङ्ग्रह प्रकाशित भएपछि पाठकको माया र सद्भाव पाएर उनले आफ्नो काव्य यात्रालाई निरन्तरता दिने क्रममा वि. स. २०६१ सालमा ‘किसान’ खण्डकाव्य प्रकाशित गरे । यस खण्डकाव्यमा ‘किसान’ र ‘मान्छे’ दुई खण्डकाव्य समावेश छन् । काव्य यात्राकै क्रममा उनले ‘समयचक्र’ (२०६२) खण्डकाव्य पनि प्रकाशित गरे । यस पछि पनि उनी काव्यकै दौडानमा रहे र ‘माटोको ममता’ (२०७०) कविता सङ्ग्रह तयार गरे प्रकाशन गर्न नपाई उनी हामी माझ रहेनन् तर घिमिरेकी सहधर्मीणी टीका घिमिरेद्वारा सो खण्डकाव्य हाल प्रकाशित छ । उनले आफ्नो साहित्यिक यात्रालाई कवितामा मात्र सिमित राखेनन् । घिमिरे समालोचक पनि हुन् । उनका धेरै समालोचना कृति पत्रपत्रिकामा प्रकाशित छन् । आफ्ना केही महत्वपूर्ण समालोचनाको सङ्गालो ‘समालोचना कुसुम’ प्रकाशित छ ।

खण्डकाव्यकार घिमिरे साहित्यकार मात्र होइनन् एक कुशल सम्पादक, सफल प्राध्यापक, कुशल राजनीतिज्ञ एवं समाजसेवी हुन् । विभिन्न साहित्यिक संघसस्था तथा सामाजिक संघसस्थामा आवद्ध भएर उनले जीवन व्यतित गरिरहेका थिए । उनको मुख्य पेशा व्यवसाय भने शिक्षण पेशा रहेता पनि वि.सं.२०७० आफ्नो मुख्य पेशाबाट र जीवनबाटै अवकाश पाइसकेका हुन् । उनै साहित्यकार बुद्धि घिमिरेका दुई खण्डकाव्य किसान र समयचक्रको तुलनात्मक अध्ययन विश्लेषण गर्ने क्रममा ‘बुद्धि घिमिरेका किसान र समयचक्र खण्डकाव्यको तुलनात्मक अध्ययन’ शीर्षकमा त्रिभुवन विश्वविद्यालयको स्नातकोत्तर तह द्वितीय वर्षको नेपाली विषयको दशौं पत्रको आंशिक परिपूर्तिकालागि यो शोधपत्र तयार पारिएको छ । यसको पहिलो परिच्छेदमा शोधपरिचय राखिएको छ ।

शोधपत्रको दोस्रो परिच्छेदमा बुद्धि घिमिरेको साहित्यिक यात्राको बारेमा अध्ययन विश्लेषण गरिएको छ । जहाँ जन्म, बाल्यकाल, शिक्षा दिक्षा, आर्थिक अवस्था, शारीरिक संरचना र वैयक्तिक स्वभाव, दाम्पत्य जीवन र सन्ततिहरू, लेखन प्रेरणा र प्रभाव, प्रकाशित कृति, मान सम्मान र पुरस्कार, व्यक्तित्वको बारेमा अध्ययन विश्लेषण गरिएको छ ।

यस शोधपत्रको तेस्रो परिच्छेदमा 'नेपाली खण्डकाव्यको सैदान्तिक परिचय, कवि बुद्धि घिमिरेको साहित्यागमन र स्थान निर्धारण' शीर्षकमा अध्ययन विश्लेषण गरिएको छ । नेपाली खण्डकाव्यको विकासक्रमको सामान्य चर्चा गरिएको छ । खण्डकाव्यको तत्वहरू, शीर्षक, संरचना, विषयवस्तु, भावविधान, लयविधान, विम्ब प्रतीक र अलङ्कार विधान, कथन पद्धति, दृष्टिविन्दु, भाषाशैलीको चिनारी यस परिच्छेदमा गरिएको छ । यसैगरी कविताको ऐतिहासिक विकासक्रमको कालविभाजनको चर्चा पनि यस परिच्छेदमा गरिएको छ । नेपाली कविताको विकासमा प्राथमिककाल, माध्यमिककाल र आधुनिककाल र तिनका चरण माथि चर्चा गरिएको छ । नेपाली कविताको विकासक्रममा देखापरेका चरणहरू मध्ये प्राथमिककालका भक्तिधाराहरूमा शगुण, निगुण भक्तिधारा र त्यसका अन्य उपधाराका पनि चर्चा गरिएको छ । माध्यमिक कालमा श्रृंगारीक धाराको चर्चा गरिएको छ । आधुनिककालमा आएर परिष्कारवादीधारा, स्वच्छन्दतावादीधारा, प्रयोगवादीधारा र समसामयिकधाराको चर्चा गरिएको छ । यसै परिच्छेदमा बुद्धि घिमिरेको कवित्वमा स्थान निर्धारणको चर्चा गरिएको छ ।

चौथो परिच्छेदमा 'बुद्धि घिमिरेका दुई खण्डकाव्य किसान र समयचक्रको तुलनात्मक अध्ययन विश्लेषण' शीर्षकमा उनका २ वटा खण्ड काव्यकृतिको तत्वका आधारमा अध्ययन विश्लेषण गरिएको छ । देशको राजनैतिक पक्ष, गरिब किसानका अधिकार, समयको गतिले पारेको प्रभाव, सामाजिक विकृति, विड्गति, प्रकृति प्रेम राष्ट्रप्रेम लगायत विविध विषयमा सशक्त ढंगले व्याङ्ग्यात्मक रूपमा समाज सुधारको अपेक्षा सहित खण्डकाव्य लेखेको पाइन्छ ।

समग्रमा भन्नुपर्दा इलामेली श्रष्टा तथा सर्जक बुद्धि घिमिरेले नेपाली साहित्यको विकास र उन्नतिमा दिएको योगदान महत्वपूर्ण रहेको छ । "मुटु जल्ल लागेको छ" कविताबाट साहित्यिक यात्रा सुरु गरेका घिमिरे "म बाँचेको छु" (२०५४) कविता सङ्ग्रह लिएर कृतिकारका रूपमा देखा परेका हुन् । उनको दोस्रो कृतिका रूपमा "किसान" खण्डकाव्य(२०६१) रहेको छ । यस खण्डकाव्यमा 'किसान' र 'मान्छे' दुई खण्डकाव्य

समावेश छन् । यसैगरी “समयचक्र” (२०६२) खण्डकाव्य प्रकाशित गरेर तेस्रो कृतिका रूपमा चिनाएका हुन् । उनको चौथो कृति माटको ममता (२०७०) कविता सङ्ग्रह पनि प्रकाशित छ । उनका प्रकाशित काव्य कृतिहरू पाँच वटा रहेका छन् । उनका केही महत्वपूर्ण समालोचनाहरूको सङ्ग्रह ‘समालोचना कुसुम’ (२०६५) कृति पनि पाठकमाभ्र छ । उनलाई नेपाली साहित्यमा ख्यातिप्राप्त गराउने र स्थापित गराउने खण्डकाव्य नै हो ।

बुद्धि घिमिरे लेखनको हिसाबले कविता विधा अन्तर्गत चिनीएका श्रष्टा हुन् । उनले कविता विधाका ४ वटा कृति प्रकाशित गरेका हुन् । उनि आफ्ना समकालिन इलामेली सर्जकहरूमा प्रख्यात बनेर कलम चलाउने साहित्यकार हुन् । उनको कविता सङ्ग्रह “म बाँचेको छु”(२०५४) ले छोटो र छरितो बौद्धिक खुराक पाठकलाई दिएको छ । यसमा समाभ्रसुधारको अपेक्षा सहितको व्यङ्ग्य रहेको छ । यसैगरी उनको कृति “किसान” (२०६१) खण्डकाव्यले पनि त्यतिकै मात्रामा क्रान्तिकारी भाव प्रस्तुत गर्दै नेपाली किसानहरूको अधिकारप्रति सचेत हुने भाव व्यक्त गरेका छन् । यसै गरी उनको खण्डकाव्य “समयचक्र” (२०६२) मा रहेका काव्यहरूले समयको प्रतिकुल गतिचक्रको भाव प्रस्तुत गर्दै समयको गतिचक्रको विषयवस्तुलाई अँगालेको छ । यसका साथै केही काव्यहरूले प्रकृति प्रेम, राष्ट्रप्रेम, भ्रष्टचालाई पनि प्रस्तुत गरेका छन् । केही काव्यले सामाजिक विकृति प्रस्तुत गरेका छन् । कविता, खण्डकाव्य र समालोचना लेखनमा मात्र रमाउने आचार्यका हालसम्म लेखिएका सबै रचनाहरू पद्य शैलीमा प्रकट भएका छन् उनि छन्दवादी कवि हुन् । हालसम्म प्रकाशित रचनाहरूले उनलाई एक कुशल साहित्यकारका रूपमा चिनाएका छन् । उनका कृतिले पनि उच्चता हाँसिल गरेका छन् ।

\*

## ५.२ सम्भावित शोध शीर्षकहरू

१. प्रवृत्तिका आधारमा बुद्धि घिमिरेका काव्यहरूको अध्ययन, विश्लेषण ।
२. छन्द/लयविधानका आधारमा कवि बुद्धि घिमिरेका कृतिहरूको अध्ययन, विश्लेषण ।
३. इलामेली साहित्यकारहरूमा कवि बुद्धि घिमिरेको स्थान ।

## सन्दर्भग्रन्थसूची

१. अर्याल, ज्ञानरनज, 'राजकुमारी वासवदत्ता खण्डकाव्यको कृतिपरक विवेचना', अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोधपत्र, नेपाली केन्द्रिय विभाग, कीर्तिपुर, २०५७ ।
२. अवस्थी, महादेव, 'आधुनिक नेपाली महाकाव्य र खण्डकाव्यको विमर्श' काठमाण्डौं : इन्टेलेक्चुअल बुक प्यालेस, २०६४ ।
३. आचार्य, कृष्णप्रसाद, 'आधुनिक नेपाली महाकाव्य र खण्डकाव्य' काठमाण्डौं : क्षितिज प्रकाशन, २०७१ ।
४. उपाध्याय, केशवप्रसाद, 'साहित्य प्रकाश' चौ.सं, काठमाण्डौं : साभा प्रकाशन, २०४४ ।
५. उपाध्याय, केशवप्रसाद, 'पूर्वीय साहित्य सिद्धान्त', चौ.सं, ललितपुर : साभा प्रकाशन, २०६१ ।
६. कोइराला, मोहनराज, 'आजका नेपाली कविता (भूमिका)' काठमाण्डौं : नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान, २०५० ।
७. घिमिरे, बुद्धि, (२०६१), *किसान*, इलाम : टीका घिमिरे ।
८. घिमिरे, बुद्धि, (२०६२), *समयचक्र*, इलाम : टीका घिमिरे ।
९. घिमिरे, बुद्धि, (२०७०), *माटोको ममता*, इलाम : टीका घिमिरे ।
१०. जोशी, कुमार बहादुर, 'कविता चर्चा' काठमाण्डौं : साभा प्रकाशन, २०४० ।
११. ढुङ्गाना, कुलप्रसाद, 'संस्कृत साहित्य सिद्धान्त' काठमाण्डौं : सुकन्दा पुस्तक भवन, २०६८ ।
१२. थापा, हिमासुं, 'साहित्य परिचय' चौ.सं, काठमाण्डौं : साभा प्रकाशन, २०५० ।
१३. न्यौपाने, टङ्कप्रसाद, 'साहित्यको रूपरेखा' काठमाण्डौं : साभा प्रकाशन, २०३८ ।
१४. पोखरेल, भानुभक्त, 'सिद्धान्त र साहित्य' विराटनगर : मूलचन्द्र शर्मा प्रकाशन, २०४० ।

१५. वर्मा, धीरेन्द्र र अन्य, 'हिन्दी साहित्य कोश भाग १', (सम्पा.), दो.सं, वाराणसी : ज्ञानमण्ड लिमिटेड २०२० ।
१६. शर्मा, मोहनराज, लुईटेल, खगेन्द्रप्रसाद, 'शोधविधि' पुलचोक: साभा प्रकासन, २०५२ ।
१७. शर्मा, सोमनाथ, 'साहित्य प्रदिप' काठमान्डौं : नेपाल एकेडेमी, २०१६ ।
१८. त्रिपाठी, वासुदेव, 'नेपाली कविता भाग ४', काठमान्डौं : साभा प्रकाशन, २०४६ ।
१९. त्रिपाठी, वासुदेव, 'पाश्चात्य सामालोचनाको सैद्धान्तिक परम्परा भाग १' ते.सं, काठमान्डौं : साभा प्रकाशन, २०४८ ।
२०. त्रिपाठी, वासुदेव, 'महाकवि देवकोटा र उनका महाकाव्यका सम्वन्धमा', दो.सं., काठमान्डौं : साभा प्रकाशन, २०५२ ।

#### शोधपत्रहरु

२१. आचार्य, भीष्माकान्ती, (२०७४), केशव आचार्यका कविता कृतिको अध्ययन, इलाम : म.र.ब. क्याम्पस, इलाम ।
२२. बराल, मेदिनी, 'श्रीवत्स महाकाव्यको कृतिपरक अध्ययन' अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोधपत्र, नेपाली विभाग, महेन्द्ररत्न बहुमुखी क्याम्पस, इलाम, २०७१ ।
२३. बस्नेत, हेमराज, (२०७०) खण्डकाव्यकार बुद्धि घिमिरेको खण्डकाव्यकारिताको अध्ययन र विश्लेषण, इलाम : म.र.ब. क्याम्पस, इलाम ।